

Mitska bića u predajama Bilogore i Podravine

Meštrić, Ines

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:012660>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-18**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za kroatistiku

Katedra za hrvatsku usmenu književnost

MITSKA BIĆA U PREDAJAMA BILOGORE I PODRAVINE

DIPLOMSKI RAD

8 ECTS-bodova

Ines Meštrić

Zagreb, 20. srpnja 2021.

Mentorica:

izv. prof. dr. sc. Evelina Rudan

Mojoj majci – nepresušnom izvoru podrške.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Predaja kao žanr usmene književnosti	2
2.1. Demonološke/mitske/mitološke predaje	6
3. Mitska bića Bilogore i Podravine	9
3.1. Neke geografske, jezične i kulturne značajke područja Bilogore i Podravine	9
3.2. Mitska/demonološka/nadnaravna bića – istraživački problemi opisa i (re)prezentacije	12
3.3. Vèdi	13
3.3.1. Fizički identitet vèda, spol, životni prostor	13
3.3.2. Etički identitet vèda.....	15
3.3.3. Vèdi kao bića besmrtnoga svijeta	16
3.4. Dušice	17
3.5. Ftič Papič	18
3.6. Šumske dekle	18
3.6.1. Fizički identitet šumskih dekli.....	18
3.6.2. Životni prostor	19
3.7. Vile	20
3.7.1. Fizički identitet, postanak vila	20
3.7.2. Susreti ljudi i vila, ženidbe s vilom.....	21
3.7.3. Vile suđenice ili rođenice	22
3.7.4. Huta vila	24
3.7.5. Vile vodenice	24
3.8. Mali lovci.....	24
3.9. Mâli	25
3.9.1. Etički identitet.....	26
3.10. Séna	26
3.11. Inđuljeri	27
3.12. Svećarec.....	28
3.13. Pintari	29
3.14. Glođan i baba roga	30
3.14.1. Fizički identitet glođana i babe roge	30
3.14.2. Glođan i baba roga kao plašiteljski likovi	32

3.15. Vještice	33
3.15.1. Način djelovanja vještica, raspoznavanje	34
3.15.2. Apotropeji	35
3.16. Möra	36
3.16.1. Djelovanje more	36
3.16.2. Apotropeji	37
3.17. Vragovi	38
3.17.1. Borbe čovjeka i vruga	38
3.18. Mrak	39
3.18.1. Djelovanje mraka	39
3.19. Zemaljski duh	40
3.20. Vodenjaka	40
3.20.1. Vodeni čovjek	41
3.20.2. Astermant	42
3.20.3. Vodeni duhovi	42
3.21. Kućna zmija / hižna kača	43
3.22. Bela žena	43
3.23. Pesoglavec	44
4. Iz današnje perspektive	45
5. Zaključak	46
6. Literatura	47
7. Sažetak	49
8. Abstract	50

1. Uvod

U ovome će se radu izložiti najpoznatija mitska bića s područja Bilogore i Podravine. Prije toga bit će riječi o žanru predaje unutar podjele usmene književnosti, a posebno o predaji demonološkoga/mitškoga tipa. Nakon teorijskog okvira opisat će se dvadesetak mitskih bića. U ovome se radu termin „mitska bića” koristi kao skupni pojam koji se odnosi na nadnaravna bića i bića s nadnaravnim sposobnostima. U tome je smislu važno razjasniti kako se ova dva termina uvelike razlikuju. Nadnaravna bića nisu isto što i naravna bića s nadnaravnim sposobnostima. Ako pri opisu, primjerice, vještica navedemo kako je riječ o nadnaravnome biću, to neće biti jednako točno kao da kažemo da je riječ o naravnome biću s nadnaravnim sposobnostima. U navedenom se primjeru radi o ženi (naravnome biću) koja ima određene sposobnosti zbog kojih može liječiti koga, vraćati, *zacoprati nešto* i slično, dakle radi se o nadnaravnim sposobnostima koje druga (naravna) bića nemaju.

Većina se bića pojavljuje u predajama obaju krajeva (i bilogorskoga i podravskoga), ali navedeno je i nekoliko bića koja su karakteristična bilo samo za predaje podravskoga kraja, bilo za predaje bilogorskoga kraja.

Dio rada u kojemu se opisuju bića temelji se na trima važnim djelima. Bilogorske su predaje posljednji put istražene prije pedesetak godina i stoga je glavna jedinica literature i glavni izvor svih informacija djelo *Mitološke predaje Bilogore* Zvonimira Lovrenčevića iz 1950. godine. S obzirom na to da nakon Lovrenčevićeva djela nije postojalo zabilježeno istraživanje mitskih bića na ovome području, ovaj rad (što se bilogorskoga prostora tiče) donosi informacije temeljene samo na njegovu djelu, ali i otvara mogućnosti za dodatna, opsežnija istraživanja koja se mogu provesti na ovome području i za kojima, kao što će biti vidljivo u radu, postoji potreba.

Podravske predaje i njihovi mitski protagonisti opisani su najviše na temelju djela *Hrvatska bajoslovlja* Vida Baloga i *Čarobna družba: vjerovanja u nadnaravna bića u Podravini* Danijele Križanec-Beganović.

Ova se bića kao protagonisti predaja uspoređuju na temelju građe susjednih područja. Prikupljeni i analizirani materijal uključuje pedesetak godina razlike, međutim kako usmena predaja traje i dulje, činilo se kako je ovo dobra polazna točka za usporedbu navedenih bića.

2. Predaja kao žanr usmene književnosti

Usmena se književnost može podijeliti na liriku, epiku, dramu, retoriku, jednostavne oblike i brojne tipove pripadajućih i podređenih književnih vrsta i rubnih usmenoknjiževnih oblika (Botica 2013: 45). Usmena književnost u skladu s vremenom mijenja svoje junake i teme, svoj aktualni kontekst, pa i obilježja, ali istovremeno zadržava stabilnost osnovnih struktura (isto: 36). Ovdje će nas ponajprije zanimati priče, odnosno predaja kao žanr koji pripada krovnoj kategoriji priča. Kako navodi Maja Bošković-Stulli, a prema danskome istraživaču Bengtu Holbeku, priče, a posebno predaje, vezane su za svoju lokalnu sredinu, spolne i generacijske skupine, zanimanja i obitelj. U hrvatskim se pričama miješaju srednjoeuropske, mediteranske, panonske i balkanske tradicije (Bošković-Stulli 1997: 15).

Bošković-Stulli predaje (uz bajke) definira kao povlaštenu vrstu usmene proze u smislu pozornosti koje su imale u istraživačkim radovima. Temelje se na „vjerovanju u istinitost onoga o čemu se kazuje, kompozicijski i stilski vrlo su jednostavne i obično jednoepizodne; tematski govore o vjerovanju u nadnaravna bića, o povijesnim reminiscencijama ili o podrijetlu pojava i stvari” (isto: 18). „Vjerovanje u istinitost (za razliku od bajke, koja se prihvaća kao izmišljena) danas je rjeđa u kazivača i slušatelja, ali se krije u iskazu predaje i njezinoj formi” (Bošković-Stulli 1997: 19). O tome govoreći, od iznimne je važnosti spomenuti i tekstualne signale koji upućuju na vjerodostojnost iskaza predaje. Kao što navodi Rudan, vjerovanje u istinitost (realnost) može se ostvarivati na dvije razine – „na razini recipijentova i/ili kazivačeva zbiljskog odnosa prema kazivanoj priči i na razini samoga teksta“ (Rudan 2016: 47). Autorica pritome ističe kako se vjerovanje u istinitost u prvome slučaju može ostvarivati, ali u drugome se slučaju mora ostvarivati upravo zbog toga što „na tome žanr i gradi svoj identitet“ (isto: 47). U tome smislu, govori se o dijelovima iskaza u kojima se „poziva na istinitost sadržaja i koji uključuju točne datacije, preciziranja mjesta događaja i pozivanje na svjedoke, ali i o onim iskazima u kojima se iskazuje ambivalentnost prema istinitosti sadržaja (Rudan 2016: 48). Osim navedenoga, od iznimne su važnosti i dijelovi iskaza koje Rudan naziva formulama vjerodostojnosti – „oni dijelovi teksta predaje u kojima se potvrđuje ispričani događaj, odnosno u kojima se recipijentima jamči njegova istinitost posredno ili neposredno“ (isto: 50). Detaljnija objašnjenja i podjela formula vjerodostojnosti donijet će se u nastavku rada.

Čini se kako je gotovo neizbježno definirati poetiku predaje bez da je se stavi u opreku s poetikom bajke. Prvi u tom procesu tumačenja karakterizacije predaje u odnosu na bajku bio je

Jacob Grimm – u predgovoru zbirke *Njemačke predaje* (1816) zapisao je: „Bajka je poetičnija, predaja povjesnija.” Tu su distinkciju prihvatila gotova sva kasnija proučavanja predaja (Rudan 2018: 19). Ipak, pedesetih i šezdesetih godina dvadesetog stoljeća znanstvenici su počeli proučavati predaju iz šire perspektive, uključujući razmatranja konteksta i izvedbe (usp. Tangherlini 2018: 372). Kada govorimo o definiciji predaje, najviše je književnih pristupa, a najčešće se promatraju aspekti oblika predaje u odnosu na druge tipove usmenih narativa. Max Lüthi tako zaključuje da se usmena pripovijetka prema zbilji odnosi na ironičan način, a predaja pokušava rekonstruirati zbilju na uvjerljiv način (usp. Tangherlini 2018: 372). „Naracija predaje povezana je s izvanjskom zbiljom, suprotstavljena je unutarnjoj zbilji usmene pripovijetke te iznosi specifične aluzije na dokazive topografske osobine ili povijesne likove” (Tangherlini 2018: 372). Nadalje, razlika je između pripovijetke i predaje i u tome što se pripovijetka bavi samim čovjekom, a predaja se bavi onime što se čovjeku događa (usp. Tangherlini 2018: 372 prema Lüthi 1966). Važno je spomenuti i to da se u objema vrstama javljaju slični motivi, stoga razlikovno obilježje nije odnos prema zbilji, nego način prezentacije motiva, svjetonazor i portret protagonista (Tangherlini 2018: 373).

Ljiljana Marks iznosi kako se u bajci „čudesno i realno pojavljuju na istoj razini” (1996: 26), zaključuje kako se ni od pripovjedača, ni od recipijenta ne očekuje da vjeruju u njezin sadržaj. Evelina Rudan navedenoj definiciji suprotstavlja definiciju predaje ističući kako se u predajama „čudesno i realno pojavljuju na različitim razinama, a mjesto njihova susreta mjesto je u kojem se uzglobljuje priča, granica ovostranoga i onostranoga ne preskače se, već utvrđuje, ta dva svijeta ne samo da ne komuniciraju bez ograda već ograde izgrađuju” (Rudan 2016: 16). Autorice isto tako navode kako je u bajci riječ o junaku bez imena i prezimena, junaku koji je jednoznačno određen kao dobar i zao (usp. Rudan 2016: 16 prema Marks 1996: 26), a u predaji su junaci „mahom ljudi s konkretnim imenima i prezimenima, nadimcima, ili, ako ih se i izostavlja, to je ili zbog zaštite identiteta ili zato što ih se zaboravilo, ali se, kako će tekstualni signali pokazivati, sigurno znalo tko su oni bili” (Rudan 2016: 16). Osim navedenih razlika, predaja je (u odnosu na bajku) nestalnije kompozicije i fluidnijeg oblikovanja, kompozicija je slobodnija, počeci i završeci puno su raznolikiji, a formule vjerodostojnosti mogu se nalaziti na bilo kojem mjestu u tekstu (Rudan 2016: 15).

Wilhelm Von Sydow donosi podjelu predaja prema načinu njihova iskazivanja. Nazvao ih je memorat, fabulat i kroničarske bilješke (kronikat). Kronikate bismo mogli odrediti kao predaje koje označavaju kratke vijesti, obavijesti i sjećanja povijesnoga sadržaja; njegova je funkcija razjašnjavalačka i ilustrativna te je riječ o rubnome pojavnome obliku usmene proze

koji se ne prenosi u obliku priče (Rudan 2016: 27). Memorata možemo odrediti kao priče o osobnim doživljajima, iako je u literaturi nekoliko problematičnih mjesta vezanih uz *osobnost* doživljaja – Von Sydow priču određuje kao memorat samo u situaciji kada ju priča osoba koja je događaj doživjela, a tu je problematičnost posebno istaknula Linda Dégh. Naime, Dégh kaže kako „strogo pridržavanje Von Sydowljeve odrednice o osobnom iskustvu kao važnoj sastavnici memorata dovodi do svojevrsne slijepe ulice jer priču može kazivati samo ona osoba koja je doživjela događaj o kojem u priči izvješćuje“ (Rudan 2016: 21). Konačno, fabulati su priče dovoljno zanimljive da bi se prenosile tradicijom (Rudan 2016: 27).

Gunnar Granberg nadogrudio je Sydowljevu razliku memorat/fabulat izjednačivši predaju s kategorijom fabulata i sugerirajući da je predaja, poput fabulata, kratka, jednoepizodna priča, a Juha Pentikainen donio je jasan sažetak razlike između memorata i fabulata, ustvrdivši da fabulati iskazuju stabilniji oblik, s anonimnim likovima (usp. Tangherlini 2018: 374). Linda Dégh i Andrew Vászonyi opovrgli su Sydowljevu razliku između memorata i fabulata, pokazujući da predaju ne može karakterizirati pripovjedni glas ili neka druga unutarnja manifestacija prijenosnih spona¹.

Osim s bajkom, predaju su uspoređivali i s glasinama. Ernst Bernheim naveo je da je predaja jednostavno preživjela glasina (Tangherlini 2018:375 prema Bernheim 1920: 97–108), a Gordon Allport se u svojem proslavljenom radu o glasinama složio s time i dodao da „predaje odolijevaju vremenu jer utjelovljuju besmrtno stanje uma“ (Tangherlini 2018:375 prema Allport 1947: 164). Klintberg je istaknuo kako je kategorija „urbane legende“ često odraz glasine – ako pripovjedna glasina opstane, onda je ona predaja. „Narativna glasina transmisijsko je stanje predaje – stanje koje, unatoč svojem intenzitetu, ne jamči dugovječnost“ (Tangherlini 2018: 376). Od iznimne je vrijednosti i rasprava *O morfologiji predaje i katalogizaciji predaja* Oldřicha Sirovátke. Sirovátka govori o nizalačkom i nadovezujućem karakteru predaje, u kojem se pojedini segmenti mogu tretirati ili kao cjelina s nizom jednakovrijednih motiva ili kao kružno povezivanje više jednoepizodnih priča (Rudan 2018: 28). Taj uvid omogućuje da tematska katalogiziranja predaja imaju svoje morfološko opravdanje (isto: 28).

Četiri godine nakon Sirovátkine rasprave *O morfologiji predaje i katalogizaciji predaja* u knjizi *Oblici usmenoga pjesništva* objavljena je rasprava *Predaja u obliku* Hermanna

¹ Otto Blehr u svojoj raspravi o narodnom vjerovanju ograničava broj prijenosnih spona na dvije, a pripovjedač bi tijekom kazivanja trebao smanjiti broj prijenosnih spona, po mogućnosti do te mjere da predaju ispričovijeda kao iskustvo iz prve ruke. (usp. Tangherlini 2018: 374 prema Blehr 1974: 42).

Bausingera. Kako ističe Rudan, Bausinger će u toj raspravi otkloniti glavne izvore dotadašnjih problema pri klasifikaciji i razumijevanju oblika – predajnu vezanost za mjesto, što rješava uvidom o lokaliziranju putujućih motiva, i nesposobnost uviđanja da nije presudno o čijem se iskustvu izvješćuje (osobnom ili tuđem), što rješava razdvajanjem genetske pretpostavke i motivske inačice, a to znači da je za žanr važnije što se dogodilo nego komu se dogodilo (Rudan 2018: 26). Osim toga, izlučit će tri preduvjeta za predaju – doživljaj (što povezuje s demonološkim predajama), događaj (povezuje s povijesnim predajama) i objektivaciju/objasnidbeno načelo (povezuje s etiološkim predajama) (isto: 26). „Pritom neće previdjeti da objasnidbeno načelo ravna svim predajama pa da onda treća skupina (etiološke) visi o tankoj niti svoje posebnosti (...) i da se zapravo sve može svesti na dvije velike skupine predaja – povijesne i demonološke.” (Rudan 2018: 26).

Već spomenuta teza Jacoba Grimma (u kojoj govori da je bajka poetičnija, a predaja povjesnija) sve do 1970-ih godina nije bila dovedena u pitanje. Bjarne Hodne ističe kako bi predaje, u najboljem slučaju, trebalo uzeti kao sekundarni povijesni izvor jer je „upitna pouzdanost njihove povijesne vrijednosti” (Tangherlini 2018: 379 prema Hodne 1973). Tangherlini upozorava kako se predaja može činiti povijesnim narativom jer se poziva na lako dokazive topografske i geografske osobine i kulturno uvjerljive likove, ali samo zato što se često izvodi kao *istinit*, sam narativni sadržaj nije nužno odraz povijesnih događaja, stoga je predaje bolje opisati kao historizirane priče. Kada govorimo o odnosu predaje i narodnog vjerovanja, oni se međusobno osnažuju, ali nisu međusobno jednostrano ovisni (Tangherlini 2018: 380). „U tradiciji predaja crpi dio svoje vjerodostojnosti iz narodnih vjerovanja koja odražava, dok su narodna vjerovanja poduprta narativima predaje” (isto: 380).

Osim prema načinima iskazivanja, predaje možemo razvrstati i tematski te po inicijatoru nastanka. Jedna je od takvih podjela i Proppova podjela *skazania*² na etiološke predaje, povijesne predaje, mitološke predaje, legende te pričanja iz života (Dragić 2008: 273). Ipak, ovaj će se rad držati podjele koju navodi Rudan (2016), a to je: etiološke, povijesne, demonološke/mitske/mitološke predaje. Kao i u prethodnim podjelama, i ovdje može doći do preklapanja.

„Kada je riječ o tome u kojim se oblicima, načinima oblikovanja pojedine tematske vrste predaja pojavljuju, tada se može reći da su u demonološkim/mitskim predajama nalaziva sva tri oblika, u povijesnim

² „Pripovjedni oblici jako povezani s realnošću, koje u potpunosti ne pokriva ni njemački termin *Sage*” (Rudan 2018:22).

su puno češći fabulati i kronikati, a etiološke se mogu pojavljivati isključivo u formi fabulata i kronikata” (Rudan 2016: 30–31).

Govoreći o kategorizacijama, važno je spomenuti i Williama Bascoma. Kako bi razriješio probleme koje su zadavali načini prevođenja terminskih inačica iz jednog jezika u drugi, uvodi kao krovni termin *prozni narativ* – objedinjujući termin kojemu bi onda međusobno ravnopravno pripadale pripovijetke kao narativi koji se smatraju fikcionalnima, mitovi kao narativi koji se smatraju istinitima, svetima i tematiziraju daleku prošlost te predaje kao narativi koji se smatraju istinitima i tematiziraju bližu prošlost i/ili čak suvremenost (Rudan 2018: 25). U prozne narative Bascom ubraja još i anegdote i sjećanja, koje u određenim uvjetima tretira i kao protopredaje (isto: 25).

2.1. Demonološke/mitske/mitološke predaje

Ne postoji jedinstveni općeprihvaćeni termin koji bi se odnosio na skupinu predaja koje tematiziraju nadnaravna bića i pojave i koje su u različitim prikazima i istraživanjima s početka 20. stoljeća bile uglavnom navođene pod pojmom vjerovanja (usp. Rudan 2016: 31). U ovome će se radu koristiti dvojni termin demonološke/mitske predaje – demonološke zbog „češće zastupljenosti u novijim radovima“ (Rudan 2016: 31), a ponajviše zbog toga što se taj termin rabi i u temeljnoj jedinici literature na kojoj ovaj rad nastaje³, a mitske zbog samog naslova ovoga rada – mitskih bića o kojima će kasnije biti riječ.

Demonološke/mitske predaje bave se nadnaravnim, onostranim bićima, bićima s nadnaravnim sposobnostima i nadnaravnim pojavama (usp. Rudan 2016: 31). Rudan izdvaja dva ključna postupka demonoloških/mitskih predaja – činiti tajnim i činiti poznatim (Rudan 2016: 32). Kao što ističe autorica, s obzirom na to da se demonološke/mitske predaje uvijek odnose na tematiziranje granice između onoga što logika i razum mogu spoznati, onoga što je čovjeku blisko (dakle poznato) i onoga što je iznad/ispod razumskoga poimanja (dakle tajno), one (predaje) nužno moraju sadržavati navedene postupke jer ih upravo ti postupci i čine predajama (Rudan 2016: 32).

Prema analizi građe Rudan ističe sljedeće gradivne elemente predaja – distributivne podatke, formule vjerodostojnosti i događaj predaje (Rudan 2016: 42). Autorica distributivne podatke definira kao one podatke za koje kazivač podrazumijeva da ih recipijent zna. Kako navodi, to je relativno fleksibilan skup podataka o nadnaravnim bićima, stvarima i/ili pojavama

³ Tako piše i Rudan u djelu *Vile s Učke* (2016).

verbaliziranih u tekstu ili podrazumijevanih u kontekstu koji su poznati potencijalnim sudionicima kazivačkih situacija (Rudan 2016: 43).

Formule vjerodostojnosti pak Rudan određuje kao one dijelove iskaza u kojima se poziva na istinitost sadržaja, a navedene autorica dijeli na: datacijske, prostorne (mjesne), svjedočke i kazivačke (Rudan 2016: 45). Datacijske se formule vjerodostojnosti odnose na vrijeme događaja. Vrijeme događaja može se odrediti „objektivnim mjerilima” (Rudan 2016: 52) kao što su točan datum ili godina, iako takva situacija nije česta. Češće su datacijske formule koje u sebe uvlače i svjedočku formulu. Rudan navodi primjer takvoga kazivanja: *San imala deset lit, to je bilo prije šezdeset i pet lit, šes, sad ih iman sedandeset i šes lit* (isto: 52). S obzirom na to da je u ovome primjeru kazivačica ujedno i lik te predaje, formula je trostruko pojačane vrijednosti – prvo, ima objektivno vremensko mjerilo (*pred šezdeset i pet lit, šes*); drugo, kazivačica se poziva na sebe i svoje godine, odnosno iznosi relacijsko i materijalno mjerilo te treće – kazivačica je ujedno i lik predaje (usp. isto: 53). Vrijeme se može odrediti i satima, a neki od primjera koje Rudan navodi su: *u srid polne, u jedanađstoj uri* (isto: 53). Osim navedenih, primjer je datacijskih formula vjerodostojnosti i točno određen datum, primjerice u predajama koje tematiziraju dušice, bića koja izlaze iz grobova noć uoči Dušnoga dana.

Prostorne (mjesne) formule vjerodostojnosti odnose se na iskaze u kojima se poziva na poznate prostore, mjesta ili lokalitete u kojima se odvio pripovijedani događaj ili na one koji su na neki način povezani s događajem, kazivačem ili likom iz predaje (usp. Rudan 2016: 54). „Pozivanje na lokalitet (mjesto, prostor) osigurava visok stupanj vjerodostojnosti jer podrazumijeva materijalnu povjerljivost” (Rudan, 2016: 55). Ponekad se u istoj rečenici, pa i istim iskazom, mogu ostvariti dvije ili više vrsta takvih formula (isto: 52). Takav primjer pronalazimo i u kazivanju koje je zabilježio Zvonimir Lovrenčević: *Godine 1939. vraćao sam se pod večer iz Rače...* Navedeni primjer sadrži i prostornu formulu vjerodostojnosti i datacijsku.

Svjedočke su formule vjerodostojnosti iskazi ili dijelovi teksta u kojima se za jamca istinitosti odigranoga događaja upućuje na svjedoke (Rudan 2016: 55). Mogu se podijeliti na one koje za svjedoka uzimaju usmenu tradiciju, osobu ili više njih te one koje za svjedoka uzimaju pisane izvore i elektroničke medije (usp. isto: 55). Svjedočke formule koje za svjedoka uzimaju usmenu tradiciju imaju visok stupanj jezične fiksacije i ponavljaju se bez većih izmjena (isto: 55). Najčešće su to glagoli *govoriti, pričati* u predajama koje je zabilježio Lovrenčević u svome djelu *Mitološke predaje Bilo-gore*, a kod Rudan (2016) su najčešće glagoli *povidat* i

govorit. Primjerice – *pričalo se, govorili su, znali su govorit...* Formule vjerodostojnosti koje za svjedoka uzimaju jednu ili više osoba funkcioniraju tako da se kazivač pozove na drugoga kazivača od koga je predaju čuo (usp. Rudan 2016: 56). Najčešće se navodi i vrsta veze između kazivača i svjedoka ili se navodi njegovo ime ako je osoba poznata i recipijentima (isto: 56). Osim toga, nerijetki su slučajevi kada kazivač iznosi i svoju „moralnu ocjenu” (Rudan 2016: 56), primjerice da je svjedok osoba koja uvijek govori istinu, pa na taj način pojačava vjerodostojnost predaje koju kazuje, ili komentar kako je primjerice kazivač od kojega je naš kazivač čuo predaju osoba koja *si zna popiti* pa nije sigurno koliko je takvoj osobi za vjerovati. U takvim se kazivačkim situacijama vjerodostojnost može ili dodatno naglasiti, kao u primjerima kada svjedok *uvijek govori istinu* ili kazivač može izraziti vlastitu ambivalentnost prema onome što kazuje jer je svjedok osoba koja *si zna popiti* i nije vjerodostojan. Formule vjerodostojnosti koje se pozivaju na pisane izvore i elektroničke medije nisu toliko česte. Ipak, Rudan navodi primjer u kojemu se kazivačica pozivala na regionalni godišnjak: *aš san na Danici pročitala i od vile* (Rudan 2016: 59).

Kazivačke formule vjerodostojnosti također imaju „visok stupanj jezične fiksacije” (Rudan 2016: 59), a odnose se na one dijelove teksta u kojima kazivači neposredno legitimiraju svoj odnos prema kazivanoj priči (isto: 59). Ta se vrsta formula vjerodostojnosti najčešće nalazi na kraju priče. Često znaju biti i u formi pitanja. Rudan navodi primjere: *Sad ča je, ča ni? Sad da li je bilo to? Tu smo u neizvjesnosti, ča ne?* (Rudan 2016: 59). U ovome se primjeru također vidi „izvjesna doza ambivalentnosti kazivača prema predaji koju kazuje” (Rudan 2016: 59). Ipak, postoje i kazivačke formule vjerodostojnosti kojima se tvrdi da je ispričani događaj istina, primjerice: *Donka, to je istina* (isto: 59).

Formule vjerodostojnosti mogu biti izrečene i u kontekstu kazivačke situacije koja prethodi priči ili u naknadnome razgovoru, a ponekad cijela jedna priča može biti u funkciji formule vjerodostojnosti za drugu priču (isto: 52).

Rudan ističe kako je za događaj predaje najvažnije susretanje s nadnaravnim, a njih kasnije dijeli na tri glavne kategorije: naravni protagonist vidi ili čuje nadnaravnu pojavu, ali u njoj ne sudjeluje; naravni protagonist sudjeluje u nadnaravnim zbivanjima ili nadnaravni protagonisti / protagonist s nadnaravnim sposobnostima djeluju bez ljudskog upletanja, često i bez ljudskih svjedoka, ali s vidljivim posljedicama (Rudan 2016: 60-61). Događaji predaje u kojima naravni protagonist vidi ili čuje nadnaravnu pojavu, ali u njoj ne sudjeluje česti su u predajama o različitim viđenjima ili zvukovima (Rudan 2016: 60). Susretanje s nadnaravnim u kojemu

naravni protagonist sudjeluje u nadnaravnim zbivanjima odnosi se na sudjelovanje pomaganjem nadnaravnome protagonistu, trpljenjem posljedica djelovanja nadnaravnih bića i bića s nadnaravnim sposobnostima, traženjem pomoći od nadnaravnog (ili s nadnaravnim povezanoga) protagonista ili samostalnom obranom od posljedica djelovanja nadnaravnoga (usp. isto: 60).

3. Mitska bića Bilogore i Podravine

3.1. Neke geografske, jezične i kulturne značajke područja Bilogore i Podravine

Bilogora je gora u sjevernoj Hrvatskoj. Uz sjeveroistočno podnožje Bilogore veća su naselja Koprivnica, Đurđevac, Pitomača i Virovitica, a uz jugozapadno Križevci, Bjelovar i Grubišno Polje. Danas je bilogorsko područje administrativno odijeljeno od Podravine, ali nije oduvijek bilo tako – prije turske invazije predstavljalo je gotovo jedinstvenu etnografsku i jezičnu cjelinu, u kojoj se pretežito govorilo kajkavski (usp. Lovrenčević 1970: 71). Danas se na bilogorskome području pretežito govori štokavski, a uz granicu s Podravinom i kajkavski. Grad Bjelovar središte je Bjelovarsko-bilogorske županije. Svoju kulturnu i narodnu baštinu njeguje raznim manifestacijama⁴, a prema podacima koje donosi Turistička zajednica Bjelovarsko-bilogorske županije, na području županije djeluje tridesetak kulturno-umjetničkih društava koja također brinu o očuvanju narodnih običaja, plesova i usmene tradicije.

Budući da se ovaj dio rada ponajviše temelji na podacima koji su zapisani 1970. godine, važno je napomenuti da je danas, naravno, situacija drugačija. Nemoguće je reći kada je koje vjerovanje u navedene predaje kao takvo postojalo, a kada je nestalo, ali možemo pretpostaviti kako su neki kazivači predaje prenosili zbog toga što su vjerovali u njih, a neki su predaje prenosili vjerujući da tako prenose određenu vrstu znanja. Ipak, neka moja predistraživačka iskustva pokazuju da su te predaje bile u optjecaju i kasnije. I sama sam u srednjoj školi prisustvovala prezentaciji jednoga učenika iz razreda koji je u to vrijeme (a i dalje je) bio veoma zainteresiran za usmenu tradiciju, ono što smo zvali i narodnom baštinom, pa je na jednome

⁴ Primjerice Terezijana, manifestacija koja traje najčešće tri dana, a prilikom koje se održavaju razni nastupi kulturno-umjetničkih društava, kao i uprizorenje svečane carske povorke u kojoj se prikazuje dolazak carice Marije Terezije.

satu održao prezentaciju *U što su vjerovali naši stari* te sam tada prvi puta čula za vede, glođana i slično.

Kao što je ranije spomenuto, za opis mitskih bića s područja Bilogore temeljno je djelo Zvonimira Lovrenčevića *Mitološke predaje Bilo-gore* (1970). Lovrenčević donosi pregled osamnaest mitskih bića – što nadnaravnih bića, što bića s nadnaravnim sposobnostima. Iako se u ovome radu koristi naziv *mitska bića* kao krovni naziv kojim su obuhvaćena i nadnaravna bića i naravna bića s nadnaravnim sposobnostima, važno je istaknuti kako se ti pojmovi uvelike razlikuju. Naime, kažemo li kako je, primjerice, vještica nadnaravno biće – to neće biti istina. Vještica je naravno biće s nadnaravnim sposobnostima jer se radi o naravnom biću – ženi – koja ima određene nadnaravne sposobnosti (liječenje, vraćanje i sl.)

Istraživanje je, pretpostavlja se, Lovrenčević provodio od četrdesetih godina 20. stoljeća (najraniji je podatak o kazivanju iz 1939. godine, a najkasniji 1969. godine).⁵ Iako službenih podataka o godinama i metodologiji istraživanja nema, prema neslužbenim informacijama⁶ Lovrenčević je na biciklu obilazio sela oko Bjelovara i od lokalnoga stanovništva skupljao priče. Ispod naslova poglavlja koje nosi ime mitskoga bića, Lovrenčević je donio opis fizičkog identiteta pojedinoga mitskog bića, njegove opće sposobnosti i etički identitet, a sve je najčešće potkrijepljeno citiranjem (dijelova ili cijelih) sakupljenih predaja. Iako se poglavlja nazivaju prema bićima o kojima govore, nisu fizički odijeljena na potpoglavlja, ali to ne narušava strukturu i smislenost cjelokupnog opisa.

Podravina je nizina uz rijeku Dravu, između rijeke i sjevernih padinâ Maclja, Topličke gore, Kalnika, Bilogore, Papuka i Krndije (HE 2021: s. v. *Podravina*). Bilogora i Podravina danas su, valja ponoviti, administrativno odijeljena područja, ali kao što je i Lovrenčević spomenuo, nekada su činile gotovo jedinstvenu etnografsku i jezičnu cjelinu. To se u određenoj mjeri vidi i u predajama koje su se na tim područjima prenosile, a vidjet ćemo koliko su točno slične i što im je različito.

Ovaj se dio rada, s obzirom na izdvojena mitska bića, ponajviše temelji na djelu *Čarobna družba: vjerovanja u nadnaravna bića u Podravini* Danijele Križanec-Beganović i na građi

⁵ U znanstvenome članku nema opisa istraživanja, godine sam uspoređivala prema fusnotama u kojima je Lovrenčević bilježio kada je koji *zapis* zabilježen, odnosno koje se godine kazivanje odvijalo.

⁶ Osobe poznate autorici, izrečeno u neslužbenom razgovoru na jednom ručku na obiteljskom imanju na Bilogori.

koju je sakupila prilikom terenskih istraživanja tijekom 2014. i 2015. godine te na djelu Vida Baloga *Hrvatska bajoslovlja* iz 2011.

Danijela Križanec-Beganović u djelu *Čarobna družba: vjerovanja u nadnaravna bića u Podravini* donosi opise dvadesetak mitskih bića. Bićima je određen fizički identitet, područje i način djelovanja i apotropeji (kod onih bića kod kojih postoje). Autorica je terensko istraživanje provodila tijekom 2014. i 2015. godine na području Podravine, a sakupljenu je građu usporedila s onom iz Upitnice Etnološkog atlasa Jugoslavije iz 1960-ih godina. Razgovori s kazivačima vođeni su u obliku polustrukturiranog otvorenog intervjua na temelju prerađene upitnice iz EAJ-a (poglavlja 141–146). Postojeća upitnica proširena je pitanjima o životu kazivača te o njihovom odnosu prema temi istraživanja, odnosno o tome što misle o postojanju nadnaravnih bića. Križanec-Beganović ne navodi imena svojih kazivača, već kao izvore bilježi godinu i mjesto kazivanja.

Vid Balog u djelu *Hrvatska bajoslovlja* donosi prikaze pregršt mitskih bića s područja Podravine, fokusirajući se najviše na dio Drnjanske Podravine i Prekodravlja. Balog donosi i bogatu podjelu nadnaravnih bića, bića s nadnaravnim sposobnostima i nadnaravnih pojava.

Balog bića dijeli u sljedeće kategorije:

- 1) hižni neduhi / kućni duhovi: *bajkači, bagun, runješ, danje – voha, pečni ban, hižna kača*
- 2) neduhi nevmrtnoga sveta / duhovi besmrtnoga svijeta: *ftič papič, vedi i vede, dušice, glodani, posvečkari*
- 3) neduhi napastni / napastni duhovi: *mora, vukodlak, mrakula, guta, gutači, peh, bes*
- 4) neduhi poslanja / duhovi poslanja: *bela žena, kuga, crni cucek, Lucija*
- 5) ljudi neduhom gospodujuči / ljudi nadnaravnih moći: *copernice veštice, dijak grabancijaš, vedovnjak, vile (vile sujenice ili rojenice, huta vila, vile vodenice), baba Jaga, argirus*
- 6) šumski duhi / šumski duhovi: *šumske dekle, markulesa, pesoglavci, jednorog*
- 7) kače/zmije: *kača jadovača, kačji cesar*
- 8) duhi vodeni / vodeni duhovi: *vodenjaki, vodenkinje, vutoplenik (ftoplenik, tuplenik), vuliman, grabari*
- 9) polovnjaki / polovnjaci: *palček, polovanjek, patulek*. (Balog 2011: 7).

Osim mitskih bića Balog je prikupio i zapise o bogovima (*bog i bogica, grom, pozoj, mesec i zvezdiči...*), žrtvenim darovima, ophodima, vjerovanjima, pripovijestima te zapise stihova. Opise spomenutih bića donosi redom kojim su navedeni u podjeli. Svako poglavlje nosi naziv bića na koje se odnosi i kategorije u kojoj se to biće nalazi, a djelo je bogato ilustracijama svih navedenih bića. Početni je ulomak o svakome biću pisan na kajkavskome narječju, a ispod njega nalazi se i prijevod na hrvatskom standardnom jeziku. Balog je građu sustavno prikupljao godinama.

3.2. Mitska/demonološka/nadnaravna bića – istraživački problemi opisa i (re)prezentacije

Prilikom opisivanja pojedinih mitskih bića javlja se nekoliko problema. Jedan od njih iznosi i Ivan Lozica u djelu *Poganska baština*, u poglavlju *Dva demona: orko i macić*. Lozica, naime, ističe kako se navedena dva bića u mnoštvu kazivanja i zapisa javljaju pod raznim nazivima i utjelovljuju se u različitim oblicima. Obojica pripadaju drevnom sloju usmene tradicije i obojica su danas uglavnom nepoznati široj publici, a nema im mjesta ni u knjigama o slavenskom pretkršćanskom panteonu (Lozica 2002: 43–44). Pri pokušaju opisivanja orka (a onda ovaj problem možemo preslikati na većinu mitskih bića) Lozica nailazi na poteškoće. Naime, kada se opisuje određeno mitsko biće, ono se opisuje na temelju određenih kazivanja i predaja, stoga istraživač/zapisivač nije u poziciji generalizirati – on opisuje orka, ali samo jedno od njegovih utjelovljenja i viđenja na temelju opisa iz (najčešće) druge ruke. Distributivni podaci koji se odnose na izgled (i/ili moći) pojedinoga mitskog bića mogu varirati od mjesta do mjesta na kojemu se istraživanje provodi.

Uz navedeni problem važno je spomenuti i problematiku prijelaza mitskih bića iz usmenog medija u pisani. Naime, mitska su bića, kako duhovito, ali i utemeljeno primjećuje Lozica, „najuvjerljivija tamo gdje su viđena” (Lozica 2002: 44), najviše ćemo o njima naučiti kad ih gledamo svojim očima ili o njima slušamo od kakvoga darovitog kazivača. Lozica nadalje ističe kako u trenutku u kojemu se ta bića *zatoče* u stručnim knjigama, „kada budu svedena na kojekakve tipologije i podjele – nestaje čarolija i atmosfera“ (Lozica 2002: 45). Mitska bića tada postaju poznata i neopasna, statična i dekorativna, a mnoštvo nesigurnih svjedočanstava iz usmenih predaja svodi se na jednoznačne i šture opise u knjigama (usp. Lozica 2002: 45). Još jedna od poteškoća koju možemo povezati s problemom koji opisuje Lozica jest i to s čime se terenski stručnjaci suočavaju u prikupljanju predaja. Gilian Bennet govori kako je prirodni kontekst u kojemu se predaja pripovijeda uvelike nepristupačan, a u isto je vrijeme vrlo teško

stvoriti inducirani prirodni kontekst (Tangherlini 2018: 373). Isti problem navodi i Rudan (2016) kada piše o kazivačkim situacijama. Naime, kada se radi o terenskom istraživanju, relativno je nemoguće i u nekoj je mjeri naivno očekivati da će se u određenom roku javiti prilika za dovoljno „prirodnih kazivačkih situacija“ (Rudan 2016: 118). U tome je smislu važno istaknuti kako je „za priče koje se kazuju na nagovor ili molbu istraživača teže pouzdano utvrditi koliko one još uvijek sudjeluju u usmenom komunikacijskom procesu, a koliko su zapravo rezultat tek dobra pamćenja kazivača“ (isto: 118).

3.3. Vèdi

Prva bića čiji se opis donosi jesu vèdi, ponajprije zbog toga što i Zvonimir Lovrenčević u svome djelu *Mitološke predaje Bilo-gore* (1975) također započinje s ovim bićima. Prvotna je ideja bila pratiti njegov raspored navođenja bića, ali je u taj raspored kasnije dodano nekoliko bića koja se pojavljuju samo u podravskim predajama, a na neki su način povezana s bićima koja im prethode. Primjerice to kako Vid Balog u djelu *Hrvatska bajoslovlja* (2011) opisuje vede uvjetovalo je da nakon poglavlja o vedima, u ovome radu slijedi poglavlje o dušicama, bez obzira na to što kod Lovrenčevića (1975) tih bića nema. Prema Balogu (2011) glavna je razlika između veda i dušica to radi li se o dušama pokojnika koje je kazivač poznao ili ne – ako kazivač kaže da je vidio veda, riječ je o duši pokojnika koju navedeni nije upoznao za života, odnosno o pokojniku koji je umro prije kazivačeva rođenja. O tome će biti više riječi u poglavlju o vedima kao bićima besmrtnoga svijeta i u poglavlju o dušicama.

3.3.1. Fizički identitet vèda, spol, životni prostor⁷

U kazivanjima sakupljenima na bilogorskome području vèdi su opisani kao vrlo visoka bića muškoga roda. Izgledom slični ljudima, a tijela prekrivenoga dlakom, ta su nadnaravna bića prema distributivnim podacima vezanima uz fizički opis bila viša od kuća. Pri tome treba imati na umu da je ovaj fizički identitet vèda zabilježen u vrijeme kada su kuće bile poprilično niske u odnosu na današnje. S obzirom na to da su bili poprilično visoki, vèdi su bili snažna bića. Prema onome što Rudan naziva *distributivnim podacima* navedenima u predaji koju je Lovrenčeviću kazivao Ivan Matejak 1958. godine saznajemo da su vèdi mogli čupati drveće s korijenjem i nositi velike terete, a svojim puhanjem mogli su podići oluju. Kada bi govorili ili

⁷ Model opisa veda (kao i šumskih dekli, vila, maloga, glođana i babe roge, vještica, more i mraka) preuzela sam iz djela *Vile s Učke* Eveline Rudan (2016).

pjevali, čulo se nadaleko (Lovrenčević 1970: 72 prema kazivanju Stjepana Ružića). Prema distributivnim podacima u predajama koje je sakupila Križanec-Beganović, vèdi su također opisani kao gorostasna bića koja su štitila ljude i pomagala im. Kazivač u istraživanju koje je provodila Križanec-Beganović potvrđuje vjerovanja koje je zabilježio Lovrinčević 1970, da su vèdi bili vrlo glasni, a snagom svoga daha mogli su podići oluju:

Vele da su na Dravi nekakvi vèdi hodali. Vele da dok je bila jako velika bura, veter puhal da su bile ti vèdi na Dravi, ober vode išli... Leteli. (Križanec-Beganović 2015: 35 prema kazivanju osobe iz Gornje Šume).

Prema distributivnim podacima iz predaja vèdi su imali i svoja imena. Neka od njih sačuvala su se u nazivima oranica i livada kao što su Mikličići, Patački, Bušica, a priča se i da su neke obitelji prozване po imenima veda – naročito prezime Patačko koje je dosta često u tom kraju (Lovrenčević 1970: 73 prema kazivanju Željka Krčmara). S obzirom na to da na bilogorskome području još uvijek postoji poslovice *Zdrapan si kak ved*, može se pretpostaviti kako su vèdi imali odjeću, no ta je odjeća morala biti u vrlo lošem stanju.

Što se tiče spola, vèdi su u prikupljenim predajama najčešće muškoga roda, ali se neki kazivači u svojim kazivanjima služe izrazima koji bi dali naslutiti kako je ipak bilo i ženskih veda. Tako se, primjerice, uz izraz *naš ved* ili *naši vèdi* moglo čuti i *naše vèdi* ili *naša ved*. Ipak treba imati na umu, a isto ističe i Lovrenčević (1970: 73), da na ovakva odstupanja od roda često nailazimo u kajkavštini pa je možda veća mogućnost da se zapravo radi o starom jezičnome obliku nego o vedima ženskoga roda. Kada govorimo o distributivnim podacima u predajama koje je sakupila Križanec-Beganović, vèdi mogu biti i muškoga i ženskoga roda, isto kao i u predajama kojima se bavio Vid Balog u djelu *Hrvatska bajoslovlja*.

Distributivni nam podaci govore kako su vèdi živjeli u šumama između vrhova Bilogore i Kalinovca i Ferdinandovca kraj Drave (Lovrenčević 1970: 72). Prema kazivanju Petra Trnskog, Lovrenčević je zapisao da su vèdi živjeli u plemenima, a u dubini šuma imali su i svoje gradove (isto: 72).

Bez obzira na sve navedeno, vèdi nisu bili besmrtni, iako ne postoje distributivni podaci koji bi nam rekli od čega su i na koji način umirali. Prema podacima iz predaje koju je kazivao Petar Jendrašec, prenosi Lovrenčević, ljudi su na više mjesta u zemlji pronašli kosture koji su imali bedrene kosti dulje od 70 ili 80 cm. Predaja kaže kako su se oko 1964. godine kopale jame za telefonske stupove na Pavlancima i drugim konacima kod Ferdinandovca pa su tom zgodom pronađeni kosturi natprosječne duljine. Prevladava mišljenje da su to bile kosti janjičara.

Navodno je pronađeno i „groblje veda” – mrtvaci su na tome mjestu bili pokopani na neobičan način: u dugačka šuplja stabla bila su smještena dva po dva velika kostura, okrenuta licem jedan prema drugome (Lovrenčević 1970: 74 prema kazivanju Petra Jendrašeca).

3.3.2. Etički identitet veda

Kada govorimo o etičkom identitetu nekoga mitskog bića, javljaju se određene poteškoće. Kako je prvo istaknula Frejdenerg (1988), a što kasnije ističe i Lozica – „u mitu (i folkloru) često ne postoji razlikovanje dobra i zla, a literatura (i učena kultura) sve do 19. stoljeća, pa i do naših dana, provodi *etičku transkripciju* izvanetičkih folklornih shema“ (Lozica 2002: 42). Prema tome, mitska bića ne mogu biti ni dobra ni zla, a kao što navodi i Rudan (2016):

„Tekst o etičkom identitetu uvijek se može činiti kao interpretativni unos istraživača/ice u građu koju taj problem ne mori, odnosno kao nadopisivanje ili upisivanje onog elementa koji s tradicijski oblikovanim mišljenjem, znanjem i vjerovanjem nema puno veze“ (Rudan 2016: 207).

Ovaj će se citat potvrditi vrlo brzo, u kasnije navedenoj predaji o dvojici susjeda koju je prikupio Lovrenčević (1975).

Prema onome što Rudan naziva distributivnim podacima, a koje u ovome slučaju donosi Lovrenčević prema istraženim bilogorskim predajama, vèdi su bili etički ambivalentni. Prikupljena građa donosi informacije kako se zli (ili hudi) vèdi nisu družili s ljudima, živjeli su uglavnom u šumama te su zato nazivani i šumskim vedima. Iako nisu ubijali ljude, znali su ih mučiti u svojim gradovima u šumi, ali bi ih na kraju izgadnule i iscrpljene pustili kućama (Lovrenčević 1970: 73). Dobri su vèdi dolazili ljudima i pomagali im, a gotovo je svaka kuća imala svog veda koji je bio vrlo privržen ukućanima (isto: 73).

Lovrenčević je zabilježio predaju koja tematizira odnose ljudi i veda:

Bil je jen čovek pak je imel svog veda koji mu je pri hiži pomagal. Na vrtu je pak imel črešnju koja je baš dobro urodila. Gore pri vrju su bile najlepše i najcrveneše, al ih taj čovek nikak ni mogel dosegnoti. Pozove on veda, veli mu nek mu privine vrh. Tak je i bilo. Ved mu vija privine do zemlje i čovek je lefko bral i jel črešnje...

Ali dok je tak črešnje zobal, susedov ved se počel njegvome vedu rugati i špotati ga kak je bedast i ovo i ono i of ved srdit skoči prek plota da ga bu zbil. Je, al čovek se fest držal za vrh i kak ga je ved puščal, tak se naglo odvinol nazaj i potegmol čoveka za sobom i hitil ga visoko, visoko v zrak i tak daleko v oblake da se više nigdar ne vrnol nazaj na zemljo (Lovrenčević 1970: 73 prema kazivanju Ivana Matejaka).

Iz navedene predaje možemo zaključiti kako su vèdi bili dobri i korisni za svog gospodara, ali i zli i štetni za druge ljude i upravo u tome leži njihova etička ambivalentnost. Ovisno o tome tko promatra ili tko o vedima govori, takav će im etički identitet pripisati. Ako se postavimo u ulogu prvoga susjeda, vede ćemo promatrati kao dobra bića. Postavimo li se u ulogu susjeda čiji je ved rasrdio prvoga veda u gore navedenoj predaji, sigurno je da će etički identitet biti u potpunosti suprotan.

Lovrenčević iznosi kako su vèdi ponekad zbog privrženosti svojim ukućanima radili štetu ili zlo drugim kućama i njihovim vedima – primjerice, rastjerivali bi stoku na paši, izmaknuli grede na stajama ili kućama što je dovodilo do urušavanja krova i sl. (Lovrenčević, 1970: 73).

Na jezičnoj razini sačuvali su se izrazi vezani uz vede, pa je u Đurđenovcu zabilježeno da se djeci govorilo da su „zločesta kao vedi” (Križanec-Beganović, 2015: 35).

3.3.3. Vedi kao bića besmrtnoga svijeta

Vid Balog u knjizi *Hrvatska bajoslovlja* vede ubraja u kategoriju *duhovi besmrtnoga svijeta*. Prema distributivnim podacima u predajama koje je prikupio, vedi se opisuju kao duše pokojnika. Naime, kada duša napusti tijelo, ona neko vrijeme hodi među živima koji su je poznavali i zove se dušica, no kada umre i posljednja osoba koja ju je poznavala, ona postaje ved ili veda, duša koje se spominju njihovi potomci (usp. Balog 2011: 60). To su, dakle, svi naši preci koji su umrli prije našeg rođenja⁸. Vedi žive u kućnome pragu (*poceku* u Podravini, *podsjeku* u bilogorskim krajevima) ili na poljima. Uz njih su povezani i običaji prolijevanja vina kroz prozor na Badnjak ili žrtva žita – zadnji snop žita se ne žanje nego ostavlja na polju kako bi se zaoralo – ostavlja se vedima. Slični se podaci navode i u predajama koje je prikupila Križanec-Beganović. Iako njeni kazivači u svoje predaje ne uključuju puno distributivnih podataka o vedima, izdvojiti se mogu oni distributivni podaci koje vrijeme njihova djelovanja ponajviše vezuju uz Badnjak kada je bilo potrebno *napajati vede* – darovati ih ili počastiti, što se radilo kupicom vina koja im se izlivala kroz prozor kako bi i sljedeće godine pomagali

⁸ Primjerice, u mojoj je obitelji u jednom trenutku bilo živo pet generacija – prabaka moje majke bila je živa prvih nekoliko godina moga života i nakon što je umrla, po ovoj bi analogiji ona i meni bila Dušica. S druge strane, djed mi je umro prije nego što sam se rodila i on bi mi bio Ved, bez obzira na to što je u obiteljskome stablu bliže nego mamina prabaka.

ljudima. Kazivači pojašnjavaju kako se radi o dobrim kućnim duhovima koji mogu pomoći ljudima u poslu, ali i zaštititi ih u kakvoj nevolji (usp. Križanec-Beganović 2015: 36).

Iako Lovrenčević u svome članku navodi kako su poslije II. svjetskog rata gotovo posve nestala kazivanja o vedima (Lovrenčević 1970: 75), današnja situacija na terenu pokazuje kako kazivanja o vedima još uvijek žive. Osim na području Bilogore i Podravine, kazivanja o vedima bilježe se i u selima Mađarske Podravine, iako se tamo miješaju s coprnicama i vilama (usp. Balog 2011: 65 prema Franković 1990: 147).

3.4. Dušice

Ova bića od triju promatranih izvora spominje samo Balog, i to u kategoriji *duhovi besmrtnoga svijeta*. Dušice su duše pokojnika iz naše obitelji koje smo poznavali (za razliku od veda koje nismo poznavali). U noći 1. studenog, uoči Dušnoga dana, njima se u spomen postavlja večera na stolu, jer se vjeruje da tu noć oni dolaze s drugoga svijeta blagovati s nama (Balog 2011: 66). Te se noći u prozor ili pred kućni ulaz postavljaju izdubljene tikve (bundeve) u kojima je lampaš ili svijeća – svjetlost pokazuje put dušicama, a „grdo lice” na tikvama plaši glođane koji tada također idu svijetom (isto: 66).

Rudan (2016: 276) u poglavlju o mrtvim povratnicima navodi tri moguća uzroka i (ili) razloga povratka:

- 1) zbog vlastite krivnje povratnika (namjerne ili nenamjerne)
- 2) zbog krivnje ukućana ili članova zajednice
- 3) radi utjehe.

S obzirom na to da Balog prema distributivnim podacima u predajama koje proučava navodi kako dušice dolaze večerati sa svojim ukućanima, možemo pretpostaviti kako je razlog povratka utjeha bližnjih. Iako se ovdje radi o povratku pokojnika u skupini, s obzirom na to da svi izlaze iste noći, ipak se radi o dvostrukosti – pokojnici se vraćaju u skupini, ali svatko dolazi svojoj kući na večeru kao pojedinac. U prikupljenim se predajama ističe noć kao distributivan podatak vezan uz vrijeme povratka što je opet tipično za takvu vrstu predaje.

3.5. Ftič Papič

Ftič Papič još je jedno biće koje se nalazi samo kod Baloga (a ne kod drugih dvaju temeljnih izvora za ovaj dio rada). U ovom je slučaju važnija njegova pojava nego sama ptica kao biće – s obzirom na to da nije nadnaravno biće niti ima nadnaravne sposobnosti.

Ftič Papič jedna je od triju ptica koje naviještaju smrt – vjeruje se da ako se vrana zaleti u prozorsko staklo, netko mora umrijeti u toj kući/obitelji; ako ćuk huče, naviješta smrt nekome u selu, a Ftič Papič ukazuje se samo osobi da bi joj navijestio skori odlazak s ovoga svijeta (Balog 2011: 58). Dakle, za djelovanje je ključna pojava Ftiča Papiča – odnosno viđenje točno određenog bića. Ako bismo ove pojave shvaćali kao predviđanja, onda bismo mogli definirati kako se radi o predajama o predviđanjima prema podjeli koju donosi Rudan (2016: 310).

Balog navodi kako su dvije njegove kazivačice vidjele spomenutu pticu i za tri tjedna umrle – jedna u dobi od devedeset i šest godina, a druga u devedeset i devetog godini života.

3.6. Šumske dekle

3.6.1. Fizički identitet šumskih dekli

Šumske dekle nadnaravna su bića, a Balog ih u svojoj podjeli svrstava u kategoriju šumskih duhova (*šumski duhi*). Prema distributivnim podacima u predajama koje donosi Lovrenčević šumske su dekle po svojim tjelesnim osobinama bile posve nalik ženama, samo nižeg rasta i tijela prekrivenoga dugom dlakom (usp. Lovrenčević 1970: 75). Lice im nije bilo toliko dlakavo, a ruke su bile duže i jače nego ljudima. Bile su vrlo snažne i vrlo brze. Dekle nisu imale odjeće na sebi, nije se čulo da razgovaraju, ali ispuštale su glasove po šumi kada bi se dozivale, a kada su bile gladne cičale su i vrištale (isto: 75).

Prema distributivnim podacima u predajama koje donosi Lovrenčević šumske dekle bile su jako plašljive i uglavnom su izbjegavale ljude, ali postoje i slučajevi kada su dolazile ljudima u stanove – kad ih je glad istjerala iz šuma, došle bi ljudima u dvorišta, a domaćice bi im u nekom kutku ostavile nešto hrane (Lovrenčević 1970: 75). One bi bile zahvalne za svaki zalogaj i nastojale su se domaćici odužiti na bilo koji način; obično su joj pospremile dvorište, očistile staju, donijele drva i slično (Lovrenčević 1970: 76 prema kazivanju Ignaca Božičevića).

Iako su prema kazivanjima dekle dolazile kada bi žene bile same kod kuće, dakle, kada su muškarci bili zaposleni negdje u polju ili u šumi, postoji i predaja o dolasku muškarcima:

Bila je oštra zima. Ja i moj brat spali smo na postelki f štali. V jeno doba noći zbudim se ja i čujem kak se nekaj zavlači med nas. Popipam ja to, a to nekaj kosmato i toplo kak čovjek, ali sem s prva pomislil da je to naš pes. Primem na to ipak malko bol i vidi mi se da bi to imalo biti nekaj ženskog. Itak prijel me je strah i baš sam štel brata zbuditi, ali je ta kosmata ženska valda osetila da sem se ja budil i počela se ona izvlačiti izmed nas. Zovem ja brže bol brata, zbudi se on – ali je to žensko bilo već pri vrati. Skočimo mi obedva na vrata, ali ih ona otpre i bež na dvor. Mi za njom, ali je ona bila bržeša pak prek snega na lesu pak na vrt i dale prema šumi. Nam se ne dalo iti za njom kajti je sneg bil visok, itak smo ju na mesečini sasvim jasno videli. Bila je to šumska dekla. Potlam smo to pripovedali japi i oni su rekli da se tome ne čuditi kajti šumske dekle očēju se po zimi dojti grejat dečkom (Lovrenčević 1970: 76 prema kazivanju Mije Paurovića⁹).

Divlje se dekle i u Podravini opisuju kao plašljive, ali glasne kada su gladne. Zima ih je znala istjerati iz šuma, pa su se zavlačile u sjenike i kod domaćih životinja ne bi li se ugrijale. I u ovim su predajama zabilježeni podaci u kojima su vidljive seksualne aluzije vezane uz odnos mladića i šumskih dekl:

To su uvijek muški prepričavali, a deca nisu smela slušat jer su to bile priče sa seksualnim aluzijama. Sad mi je jasno zakaj se nije smjelo pripovedati pred decom – jer su te dekle bile gole i svašta se valjda s njima radilo, u mašti (Križanec-Beganović, 2015: 37 prema kazivanju osobe iz Molvi 2015).

Šumske su dekle bile dobronamjerne, nisu bile zloćudne ni osvetoljubive te ljudima nisu činile štete (Lovrenčević 1970: 75). Ljudi su ponekad s njima grubo postupali, najčešće nenamjerno, no one im nisu vraćale zlo (isto: 75).

3.6.2. Životni prostor

Prema distributivnim podacima u predajama koje donosi Lovrenčević, šumske su dekle živjele po šumama – između Bilogore, Kalinovca i Virja, a u nekim selima tog područja zvali su ih i *divlje dekle*. Iz šuma bi izlazile kad bi se počele spuštati prve jesenske magle (Lovrenčević 1970: 75). Distributivni podaci u predajama koje donosi Križanec-Beganović šumske dekle smještaju na područje Repaša, Gole i Gotalova, dok distributivni podaci u predajama koje je prikupio Balog također donose potvrdu za područje Repaš – no Balog iznosi kako u mjestu Gotalovo ne postoji predaja o šumskim deklama, dok je u Goli itekako živa.¹⁰

⁹ O navedenoj zgodi Miji je pričao otac (r. 1860) da se zbila oko 1870.

¹⁰ Gola i Gotalovo dva su susjedna sela. Balog to piše 2011. godine, pitanje je kakvo je stanje na terenu 10 godina kasnije.

U podravskom se kraju javljaju priče vezane uz šumovit kraj Repaša, turska osvajanja i divlje djevojke. Naime, priča kaže¹¹ da su Turci nakon pobjede na Mohačkom polju 1526. svoju vojsku utaborili na obalama Drave. Ređep-paša ili Re-paša pozvao je begove u lov na divlje životinje na tom području – kako bi proslavili uspješna osvajanja. Re-paša je čuo da u tim šumama žive divlje djevojke i odlučio je bar jednu uloviti, što mu je i uspjelo. Kada su uhvatili djevojku i posjeli ju na konja, ona je snažno kriknula, podigao se silan vihor i čitava se šuma uzbunila. Na kraju su i konj i paša i djevojka skončali u živom blatu i taj se kraj odonda naziva Re-paša šuma ili Repaš (usp. Križanec-Beganović, 2015: 38).

3.7. Vile

3.7.1. Fizički identitet, postanak vila

Vile su, prema distributivnim podacima u predajama Lovrenčevićevih kazivača, najčešće obučene u bijelo, a preko glave i ramena prebačena im je koprena. Pomoću nje mogu letjeti, a ako je poderu, gube to svojstvo. Mogu se pretvoriti u pticu, staru ženu, u oblak ili maglu, katkad i u cvijet, u leptira i slično (Lovrenčević 1970: 78 prema kazivanju Stjepana Raina). U predajama koje je prikupila Križanec-Beganović postoje brojni distributivni podaci vezani uz fizički identitet vile, iako se o njima nije smjelo pripovijedati jer „vile to ne vole pa kažnjavaju one koji to čine” (Križanec-Beganović 2015: 22). Distributivni podaci kazuju kako su to uvijek mlađe djevojke lijepa izgleda, odjevene u bijelu haljinu ili samo koprenu, a imaju dugu plavu ili bijelu kosu koju nose raščešljanu (usp. isto: 22). U predajama koje donosi Križanec-Beganović spominju se distributivni podaci kako su na glavi imale vijenac od bilja u kojem je počivala njihova snaga. Najčešće bi ih susretali pastiri, konjari ili putnici.

Malo je distributivnih podataka o tome kako vile nastaju, ali spominje se podatak kako vilom postaju djevojke koje umru mlade (Križanec-Beganović 2015: 23). Građa s područja Podravine donosi distributivne podatke o otmicama muškaraca da bi vilama bio muž ili s njima živio kraći period kako bi dobile dijete, a kada bi se oteti muškarci vratili u selo, često bi bili nijemi. Ako vila rodi dječaka, vraćala bi ga ljudima, dok bi djevojčicu zadržala i ona postaje vila (Križanec-Beganović 2015: 24).

¹¹ Zapisao ju je Zvonimir Ištvan.

Ja sam pitao jesu li vidli kojeg vilenjaka, ali su rekli da nisu jer me je zanimalo od kud vile jesu, a nema vilenjaka muških. Ljudi su si to tumačili na razne načine. Jedni vele da su one produkti božanskih sila, drugi zlih sila. Valjda su zaključivali prema tom njihovom ponašanju.¹²

Vile imaju veliku moć i mogu puno više nego što mogu ljudi. One tako mogu i navući ili rastjerati tmurne oblake, pustiti tuču na polja i vinograde, a preko noći mogu učiniti da usjevi niknu i dozore. Ne boje se ničega, osim vatre i krsta.¹³

Na šumskim čistinama vile igraju svoje igre ili plešu kolo, a od njihovog plesa i igre tlo je na takvim čistinama u povećem krugu posve ugladeno i na njemu ne raste nijedna travka. Ljudi su se nerado zadržavali oko takvih mjesta jer se vjerovalo da će odmah onijemiti onaj koji nogom samo dirne takav krug. Ako bi netko naišao baš kad bi vile vodile kolo, moglo mu se dogoditi da ga pretvore u nakazu, drvo, kamen ili da ga sa sobom odvedu u goru, gdje će ga do smrti škakljati i slično (Lovrenčević 1970: 79).

Navedeni podaci ukazuju na ambivalentnu prirodu vila – prema ljudima mogu biti dobre, pomažući im i nagrađujući ih za pomoć, ali mogu biti i zle ako bi im se ljudi zamjerili ili ako bi nagazili na vilinsko kolo (usp. isto).

3.7.2. Susreti ljudi i vila, ženidbe s vilom

Vile borave najviše u šumama i livadama, a ponekad dolaze i u kuće (Lovrenčević 1970: 77). Najčešće se javljaju pojedinačno, osim kada plešu kolo, onda ih je obično desetak. Mogu se susresti i u grupicama od po tri, pet ili sedam njih.

Najčešće su ih susretali pastiri. Kad bi noću momci pozaspali uz vatru, vile bi zajašile njihove konje i cijelu noć jurile livadama. Ujutro bi našli konje izmorene i u „jednoj pjeni”, a grive bi im bile spletene u fine i tako tanke pletenice kakve ne može splesti ljudska ruka. Ponekad bi vila zauzdala i zaspalog pastira i na užas njegovih budnih drugova odjašila na njemu preko živica i šikara. On sam za to nije ni znao jer je i za vrijeme trka ostajao u dubokom snu (Lovrenčević 1970: 77 prema kazivanju Ivana Matejaka).

Prema distributivnim podacima u prikupljenim predajama susreti ljudi i vila najčešće se događaju u noćno doba jer one više vole noć nego dan, na rubnim dijelovima nastanjenih područja ili na neprolaznim mjestima. Borave u prirodi, udaljene od mjesta gdje žive ljudi, zadržavaju se u šumama gdje sjede na drveću češljajući svoje duge kose i odakle izlaze na livade; neke žive uz vodu, neke u planini (usp. Križanec-Beganović 2015: 25).

¹² Kazivanje osobe iz Podravske Sesveta, 2015.

¹³ Isto.

O brakovima između vila i muškaraca promatrane predaje ne donose puno distributivnih podataka, a kada se brak i spominje, kazuje se u obliku bližem bajci nego predaji. Ipak, u knjizi *Vile s Učke* Rudan donosi nekoliko informacija temeljenih na predajama koje je prikupila u terenskom istraživanju na području Istre. U istarskim se predajama donose distributivni podaci prema kojima je vila u nadređenoj poziciji u tome odnosu.

„Kad se udaju za smrtnika, pa i kad imaju djecu s njim i kad pomažu, sve je to njihova volja i odluka, ali ako čovjek pokaže svijest o tme, odnosno ako progovori i zauzme mjesto u javnome diskursu, onda je to pokušaj zaposjedanja pozicija moći, a na to vile ne pristaju” (Rudan 2016: 306).

Prema predajama o vilama, djeca rođena iz braka vile i čovjeka obično su vrlo lijepa i sretna te na sebi imaju neki znak po kojemu se raspoznaje da su vilinskog porijekla (Križanec-Beganović 2015: 25). To može biti zlatna kosa na glavi, zlatna vlas omotana oko jednoga prsta, zvijezda na čelu i slično. Momci koji su s vilama imali ljubavne odnose ne vraćaju se iz planine ili se vraćaju nijemi, a vile djecu rađaju bilo gdje – u šumi, na livadi, u nekoj seoskoj kući (isto: 25).

3.7.3. Vile suđenice ili rođenice

Vile suđenice ili rođenice vrlo su zastupljene u hrvatskim predajama. U predajama koje je prikupio Balog suđenice su vile, a u predajama koje proučavaju Lovrenčević i Križanec-Beganović suđenice su žene. Vanja Jovanović u svome radu *Folkloristički aspekti lika suđenica u usmenim predajama* donosi piše kako su suđenice prema Nikoli Sučiću tri sestre, divovske žene koje izlaze noću, posve čisto odjevene, u susret svakom novorođenom djetetu (Jovanović 2016: 13).

Prema distributivnim podacima u predajama koje Balog donosi, suđenice su tri vile koje dolaze prve noći kada dijete spava u svome domu. Prije njihova dolaska ukućani pripreme bogatu večeru koju ostave na stolu, a kojom će *podmititi* vile da djetetu sude bolju sudbinu. Prva vila određuje zdravlje i ljepotu, druga bogatstvo i znanje, a treća vila nosi klupko koje odmata – dužina niti koju vila izvuče određuje dužinu djetetova života (Balog 2011: 150).

U predajama koje je prikupio Lovrenčević suđenice su ženska nadnaravna bića koja dolaze po djetetovu rođenju kako bi mu odredile sudbinu. Njihov broj može varirati, a najčešće se spominju tri žene, iako ima i slučajeva gdje se govori i o broju dvanaest. Najvažnijom se smatra ona koja posljednja poriče jer time može utjecati na sudove prethodnih:

To su one koje sude djetetu, dužinu života i sim-tam. I da ova zadnja može uz pomoć klupka odredit dužinu života, kak je duga nit toliko je i život. Treća suđenica je najmoćnija jer može pobiti djelomično što su prethodne rekle (Križanec-Beganović 2015: 33 prema kazivanju osobe iz Koprivnice).

Prema distributivnim podacima u predajama koje je prikupila i analizirala Križanec-Beganović suđenice ulaze kroz dimnjak, kroz ključanicu ili vrata koja je netko od ukućana neoprezno ostavio otvorenima. Malo tko ih može vidjeti, a muškarce bi mogle rastrgati ako ih opaze da slušaju u prostoriji u kojoj se nalaze (Križanec-Beganović 2015: 33). Kada uđu u kuću, obično se smjeste kraj ognjišta ili vrata i stanu određivati koliko će dugo dijete živjeti, što će mu se u životu događati i slično. Govore sve tri u jedan glas – da se ne zna koja je što odredila, a ako se dogodi da ne proriču isto, svaka posebno iskazuje svoju želju ili odredbu, a sve će biti kako kažu (isto: 33). Jedna drugoj ne proturječe.

Bio jedan čovjek koji je znao kako se može čuti što suđenice govore kad djetetu sude kako će živjeti. Kad mu se rodio sin, uzeo je on novu metlu kojom se melo samo na fašnjak, stao na nju iza peći i čuo kako od vrata govore tri glasa odjednom:

„Ovo će se dijete objesiti!” – Rekao on to svojim ukućanima i svi su se jako zabrinuli, ali mislili su da će dječak biti obješen tek kad bude velik, a dotle će mu se možda nekako moći pomoći. A dijete je raslo i bile su mu već tri godine kad je jednog dana došao k njima susjedov sin na igru s malim. Pošli oni iz dvorišta preko prijelaza u plotu da će na livadu – ali na prijelazu bio kolac i, kako je mali imao na sebi samo košuljicu, tako je njom zapeo za šiljak od kolca – košuljica mu se stegla oko vrata i on se objesio. Dok je susjedov dječak otrčao po oca, već je mali bio mrtav i otac ga je na rukama odnio u kuću (Lovrenčević 1970: 90 prema kazivanju Pavla Kešera koji je taj prizor vidio oko 1902 godine).

Zanimljivo je primijetiti kako u posljednjem primjeru sve tri vile/žene govore u isto vrijeme kako se ne bi znalo koja je što rekla, kod Lovrenčevića najveći autoritet ima treća, a kod Baloga se ta treća vila naziva i vilom odsudnicom zbog toga što određuje *smrtnu uru*. Iako sva tri promatrana izvora navode kako suđenice dolaze prve noći, Radenković tvrdi da su Slaveni vjerovali da suđenice u tri noći nakon djetetova rođenja dolaze da mu odrede sudbinu – dvije bi djetetu donosile sreću, a treća određivala njegovu smrt (Jovanović 2016: 14 prema Radenković 2008: 495).

Sudbinu koju odrede ove vile pri rađanju bilo kojeg bića ne može promijeniti nitko, čak ni one same (Jovanović 2016: 13 prema Spirin 1997: 24).

3.7.4. Huta vila

Huta je šumska vila s kokošnjim nogama i povesmom¹⁴ u rukama (Balog 2011: 156). Lovi putnike po šumama ako joj se zamjere. Ako putnik zaluta u šumi, potrebno je na dvije grane položene u križ staviti hranu ili piće, njoj za dar, i put će se pokazati ispred njih. Balog ističe sličnost s Babom Jagom iz ruske tradicije. Naime, njezina je koliba na kokošnjim nogama, a dodaje i to kako koliba ima veze sa sličnim nazivom za drvenu kućicu u njemačkom jeziku – *die Hütte* – ili u engleskome – *Hut*.

3.7.5. Vile vodenice

Za razliku od Lovrenčevića i Križanec-Beganović, Balog navodi još jednu vrstu vila – vile vodenice. Vile vodenice pojavljivale bi se jednom godišnje, na *Ivanjsko navečerje*.¹⁵ Ponekad se govori o devet, a ponekad o dvanaest vila koje bi došle u labuđem obliku, svukle labuđu kožu i plesale vilinsko kolo nad vodom. Prema podacima u predajama, onaj tko bi te noći uspio ukrasti jedno labuđe odijelo, mogao se oženiti vilom. Ipak, „ne treba si željeti takve sreće, jer nije dugoga vijeka: između smrtnika i duhovnoga bića ne može biti dugovječne radosti” (Balog 2011: 162).

3.8. Mali lovci

Mali lovci bića su s nadnaravnim sposobnostima koja se pojavljuju samo u predajama koje je prikupio Lovrenčević. U predajama koje je prikupila Križanec-Beganović samo se spominju, ali ih se njeni sugovornici ne sjećaju.¹⁶ Distributivni podaci vezani uz fizički identitet malih lovaca donose informacije kako su ova bića bila visoka do ramena odraslom čovjeku, a obučena u zelena odijela, oboružani puškama. Zovu se još i noćni lovci, noćni jagari ili mali lugari. Prema podacima u predajama, najčešće su ih susretali drvosječe i ostali prolaznici u šumama. Obično su se već izdaleka čuli njihovi uzvici *hoj, hoj*, lavež njihovih pasa, lovački rogovi, ali pod nogama im nisu pucketale grančice niti su po zemlji ostavljali traga (Lovrenčević 1970: 80). S ljudima najčešće nisu razgovarali ili bi to činili rijetko. Pojavljivali su se u raznim godišnjim dobima, a ponajviše u jesen. Ponekad su mogli biti i opasni:

¹⁴ Povesto – poluobrađeni dio konoplje iz kojeg tek treba ispresti konac, a kasnije i tkaninu.

¹⁵ Ivanje, blagdan sv. Ivana Krstitelja, obilježava se 24. lipnja prema gregorijanskom kalendaru.

¹⁶ Najvjerojatnije bi i u bilogorskoj kraju bilo isto tako, treba imati na umu da je razlika između ovih dviju jedinica literature zapravo 50 godina.

Išo neki čovjek noću u štalu da prigleda stelnu kravu. Kad on na dvor – čuje on kako negdje u blizini štekću lovački psi. Da im se malo naruga, zalaje i on kao pas i potom ode u štalu. Kad se malo kasnije vratio iz štale na dvor i da će u kuću, opet zalaju psi, ali sad mnogo bliže – i u taj čas izađe pred njega nešto veliko i crno i rekne mu:

„Fala ti što si mi pomogo u lovu. Eto ti tvoj dio!” – baci nešto pred njega i nestane. Digne čovjek to i ode u kuću da vidi što je dobio. Prinese on to k luči, kad tamo – to odsječena ljudska noga (Lovrenčević 1970: 80 prema kazivanju Nikole Filipovića (r.1900)).

Distributivni podaci u predajama koje je prikupio Lovrenčević govore kako se mali lovci nigdje ne pojavljuju bez svojih pasa. Iako su ti psi maleni kao miševi, ipak se njihov lavež čuo nadaleko – budući da lete kroz zrak, ni oni ne ostavljaju traga (Lovrenčević 1970: 80 prema kazivanju Pavla Kešera). Prema pričama, pojavljivali su se u Bilogori sve do kraja 19. stoljeća, a potom sve rjeđe.

3.9. Mâli

Ni ovo se nadnaravno biće ne spominje u predajama koje donose Križanec-Beganović ili Balog, ali u bilogorskim ga predajama pronalazimo. Zove se još i *mali s crvenom kapicom*, *mali đavo s crvenom kapicom*, *mali vrag s crvenom kapicom*, *mali Imbrica*, *nečisti duh s crvenom kapicom*, *udić s crvenom kapicom*, *mali s crvenom kapicom na konju* itd. (Lovrenčević 1970: 81). Prema distributivnim podacima u predajama koje je prikupio i analizirao Lovrenčević mali se najčešće može vidjeti u polju, pokraj živice i slično, ali ako izađe na put ili križanje, onda obično jaše konja. Nije visok, ali izgledom lica slični četrdesetogodišnjaku, nema brade ni brkova. Odjeven je u hlačice i kaputić zemljane boje, a opasan je remenom. Na glavi ima visoku, šiljastu crvenu kapicu.

Iako se mali ne pojavljuje u podravskim predajama, pronalazimo ga na području Istre i Primorja, a Lozica navodi kako se nalazi uglavnom u Dalmaciji oko Hvara, Brača, Poljicima, ali ima ih i na ušću Neretve, na Pelješcu, Korčuli i drugdje (Lozica 2002: 52). Osim naziva mali, pronalazimo i nazive: *macić*, *malik*, *massariol*, *mačić*, *macarol*, *tintilin*, *macmolić*, *mamalić*, *masmalić*, *macvalić* (Lozica 2002: 50-51 prema Bošković-Stulli 1959: 209). Lozica ističe kako se *macić* odnosi na dijete, izgublenu dušu nekrštena djeteta ili na vražića, a u nekim slučajevima odnosi se na duše pobačene, ubijene ili nekrštene djece (Lozica 2002: 50). O kojem se god slučaju radilo, navedeno se biće uvijek nalazi ispod pokrivala za glavu – bio to klobučić, kapica, baretica, fesić (usp. isto).

3.9.1. Etički identitet

Iako se iz njegova naziva može učiniti da je riječ o poprilično negativnom biću, mali je zapravo ljudima najčešće od pomoći. Zaštitnik je starih dobrih običaja, pomaže vjerne bračne drugove, a one u svađi nastoji pomiriti (Lovrenčević 1970: 81). Ne dozvoljava da se radi nedjeljom ili blagdanom, a prekršiteljima zna oštro zaprijetiti.

Prema distributivnim podacima iz predaja koje je prikupio Lovrenčević, gospodar je mljekarica i svih onih žena koje izrađuju mliječne proizvode (isto: 82). Ni jedna od njih ne smije *coprati* da bi dobila više mlijeka ako nije upisana u njegovu knjigu. Usudi li se neka od njih *coprati* bez njegove dozvole, krava će joj davati malo mlijeka, mliječno će joj biti slabo, na trgu se neće kod nje zaustaviti niti jedan kupac i doći će kući pune košare – na svoju najveću sramotu (Lovrenčević 1970: 82 prema kazivanju Vinka Urha).

Dobar je prema ljudima koji su prema njemu prijateljski raspoloženi: svašta će im donijeti – zlata i srebra ili izvršiti posao koji ljudi ne mogu obaviti. Pohlepan je na dobro jelo, naročito na masnu prosenu kašu, i zato katkad moli ljude da ga uzmu sebi na hranu. Pri tome im predlaže da će im za dobru kašu donijeti svakog blaga, a ponajviše žita. Kad se jednom sklopi ugovor, on ga se strogo pridržava i uzima žito tamo gdje ga mnogo ima i donosi ga svome gazdi (Lovrenčević 1970: 82 prema kazivanju Andrije Grbačića).

Iz sljedeće je predaje vidljivo da ga i ljudi mogu sami stvoriti:

Bili muž i žena. Nisu bili baš siromaki, ali ni bogati. Ipak ćeli oni da se malo pomognu i sjetu se da si izlegnu malog, koji će im svašta donijeti. Uzeo muž jaje od crne kokoši što ga je oplodio crni pjevac i tako ga dugo nosio pod pazuhom dok se mali nije izlego. Onda su ga odnijeli na tavan i hranili ga kukuruznom kašom. Kad je on malo poraso, stali mu oni naređivati šta da čini – da čisti konje, pa štalu, da ide orati, da donosi žito i tako sve što im je trebalo za obogaćivanje. A on je sve poslušno radijo. Malo-pomalo njima sve bolje išlo – dok nije ženi postalo teško da mu svaki dan kuva kašu. Te ne skuvaj danas, te ne skuvaj sutra i mali ogladnijo. Pita on gazdaricu šta je s kašom, al se ona na njega razviče: „A el moraš baš svaki dan jesti!” – Mali zašutijo, ali i presto raditi. Od toga dana njima pošlo po zlu – nit polja rodila, ni se marva plodila, sve opustjelo. Malo-pomalo oni tako osiromašili da su pod stare dane morali ići kruha prosit – sve dok nisu pomrli (Lovrenčević 1970: 82 prema kazivanju Stjepana Topolovčana).

3.10. Séna

Séna je nadnaravno biće za koje se vjerovalo da živi u podzemlju i tamo ima svoje dvore. Čim se smrači, izlazi na površinu zemlje i leti iznad međa i ako bi naišlo koje ljudsko biće, Sena bi ga pograbila i odnijela pod zemlju (Lovrenčević 1970: 84). Žene i djecu pojede, a muškarce zadrži kao ljubavnike ili slugu.

Negdje u 19. stoljeću poslije jedne velike kiše odronio se brijeg na brdu Zakletišu u Bilogori. U odronu se pokazao otvor duboke jame, a kraj njega je ležao strašno izmrcvaren čovjek koji je nestao iz sela pred mnogo godina. Umro je, a da nije stigao reći što je doživio. Potom su ljudi htjeli izmjeriti dubinu te jame pa su vezali kolac na kolac i spuštali ih unutra, ali nisu uspjeli doseći dno. Vjerovalo se da ga je Sena zarobila i da je pokušao pobjeći od nje. Da ga nije zemlja zatrpala, bio bi se spasio (Lovrenčević 1970: 84 prema kazivanju Kate Kuntin¹⁷).

Zanimljiva je i činjenica da su se Sene više bojale žene nego muškarci.

Išla neka žena nosit bab'ne svojoj prijateljici tizam u treće selo. Došla ona tamokar i lijepo je primili i ugostili. Ostala ona tuj cijelo popoldan. Predvečer navalila ona da će kuć, a oni je zadržavali da kud će u noć, al ona da ide i gotovo. Sad joj prijateljica dade svoju mlađu sestru da je odvede do prijeke staze kojom bi joj bilo bliže. Izašle one iz sela i već se hvatao prvi mračak i žena da će preko nekakvija međa. Još joj je prijateljčina sestra rekla „Nemojte, teta, ić preko tija međa da vas ne b' Sena!” – ne sluša ova, neg bjež. Al na komad je više nije bilo! Cura ju je zvala, al badava. Sustru je došo muž te žene pa za nju pito i išli oni po polju i svuda, al utomar, više se nigdar nije vratila (Lovrenčević 1970: 84 prema kazivanju Jelice Špiranac r. Lovrenčević¹⁸).

Ovo se biće također ne pojavljuje izvan granica bilogorskih predaja.

3.11. Induljeri

Poznati su još i pod nazivima *inđunjeri*, *krivomjeri*, *mjerači*. Taj se naziv odnosi na ljude koji se mogu susresti po poljima i livadama, obučeni kao mjernici. Lovrenčevićevi kazivači opisuju kako na nogama imaju teške cipele i kožnate dokoljenice, a na ramenu im vise torbe sa zemljišnim mapama i mjerničkim lancima. Za njima idu seljaci s lampašima i kolčićima, svađaju se oko zemlje i međa, a mjernici mjere (Lovrenčević 1970: 85). Ponekad neki od seljaka nosi i teški međašnji kamen. Induljeri će ići i mjeriti čitavu vječnost jer moraju pravedno izmjeriti na onom svijetu sve što su krivo izmjerili na ovom (Lovrenčević 1970: 85 prema kazivanju Stjepana Topolovčana).

Vjeruje se kako se s njima nije dobro sastati. Tko ih želi potjerati s puta ili sa svoje zemlje, treba ih samo dobro napsovati. Kad pak čovjek na njih iznenada naiđe pa se od straha počne moliti i križati – tek tada oni k njemu nagru i ne može ih se lako riješiti (Lovrenčević 1970: 86 prema kazivanju Martina Habalije).

¹⁷ Kate Kuntin opis je ovoga događaja čula od svoje bake. Tako se može pretpostaviti da se to dogodilo prije 1850. godine.

¹⁸ Sličan je iskaz dala i Manda Markešić iz Stare Diklenice. Podaci potječu iz 1948. godine.

Kao što je spomenuto, inđuljeri neće nikada imati mira ni pokoja, ali onome čovjeku koji nosi kamen za mjeračima može se pomoći. Kad on upita inđuljera „Kamo da ga metnem?” – valja mu triput reći: „Metni ga tamo gdje si ga uzeo!” Na to će on propasti u zemlju i smiriti se zauvijek (Lovrenčević 1970: 85 prema kazivanju Mije Kovača).

Opis ovih nadnaravnih bića donosi samo Lovrenčević, ali Križanec-Beganović u svome opisu posvečkara navodi moguću sličnost s inđuljerima zbog toga što se povezuje da je plamičak zapravo duša mjerača koji su krivo mjerili, ali nitko ih ne spominje pod nazivom inđuljeri. Prema tome, možemo govoriti i o bićima koje Rudan (2016) svrstava u kategoriju mrtvih povratnika, s tim da se u ovom slučaju radi o povratku zbog vlastite krivnje povratnika (krivo mjerenje).

3.12. Svećarec

U bilogorskim je predajama svećarec nadnaravno biće u ljudskome obliku, samo puno veći. U nekim je kazivanjima visok kao kuća, a u nekima kao jablan. Susreće se na putovima i raskršćima, i to kad padne prvi mrak, odnosno kad se pokažu prve zvijezde (Lovrenčević 1970: 96). U ruci obično drži lampaš ili neku drugu vrstu svjetla, sličniju plamenu luči nego plamenu svjetiljke petrolejke. Prema predajama koje je prikupio Lovrenčević, vjeruje se da ako se ta svjetlost ugasi pred nečijom kućom, netko će u njoj za tri dana umrijeti. Taj se plamen viđa i bez ruke koja ga nosi, ali ga onda prati tihi šum, kao da se negdje vjetar poigrava suhim lišćem. To se tumači kao da se čuju zle duše koje moraju na onome svijetu obaviti nešto što su propustile na ovome (isto: 96).

Posvečkari, svećuri, svečari, duplieri u Podravini su nazivi za malene plamičke koji su se najčešće javljali zimi ili ljeti, lebdeći iznad tla na otvorenom polju (Križanec-Beganović 2015: 37). Tijekom vremena distributivni su podaci o fizičkom identitetu ove svjetlosti varirali – neki su rekli da je veličina plamička veća, neki da je manja; varirali su i podaci koji se odnose na njihovu brojnost, vrijeme pojavljivanja i slično. Danas ih ljudi opisuju kao mala svjetla, nalik plamičcima svijeća, koja lebde u zraku iznad zemlje, a kazivači Križanec-Beganović ovu pojavu uglavnom tumače kao zemni plin koji izlazi iz zemlje te izgara, a njega u dijelu Podravine ima u izobilju. Unatoč tome, sačuvane su predaje kako su se posvečkara ljudi prije bojali jer su se tumačili kao „dušice koje idu i svetle si” (Križanec-Beganović 2015: 38 prema kazivanju osobe iz Novog Virja).

Duplieri, da, da. Svjetla koja su se pojavljivala... Jedna priča veli kak je neki kočijaš išao kasno i tu na početku Sesveta je videl svjetlo. On je rekel: *Dođi meni duplier, lulu mi zapalji!* I došlo je svjetlo i brkove mu zapalilo i lulu. A konji da su se strašno preplašili i kasom otrčali doma (Križanec-Beganović 2015: 37 prema kazivanju osobe iz Podravske Sesveta).

Stariji zapisi, ističe Križanec-Beganović, donose građu o posvećkarima, u Apatovcu poznatim pod imenom *svećurci*, koje opisuju kao duše nemirnih pokojnika poput nekrštene djece, utopljenika i grešnika. Oni hodaju svijetom kao „spodobe bez glava koje nose svjetlo” (Križanec-Beganović 2015: 37 prema kazivanju osobe iz Koprivnice). Možemo, stoga, zaključiti kako bi ova nadnaravna bića također bili mrtvi povratnici (Rudan 2016: 276), a uzrok njihova povratka bio bi zbog vlastite krivnje (namjerne ili nenamjerne; nekrštena djeca i grešnici teško će se kategorizirati na isti način).

U predajama koje je prikupio i analizirao Balog ova se nadnaravna bića pojavljuju pod nazivima *posvećkari*, *svećuri*, *svečkuri*, *svećurki*, *svećari* ili *nevidinčići*. Vjeruje se da su to duše djece koja su umrla nekrštena. Gotovo da nema kazivača koji nije imao i osobni susret s posvećkarom, a Balog opisuje i svoj:

Predvečer na Veliki petak 2004. bio sam u Hargaštovu na Maloj Dravi (omiljeni ribički položaj). Mračilo se. Okrenuo sam se, a nekih desetak metara od mene, na visi od oko metar iznad oranice, gorjela je vatrena kugla. Lelujala je plavičasto-zelenkastim plamenom. Bio sam prilično uplašen i požurio biciklom kući. Sutradan sam došao na to mjesto provjeriti nije li netko zapalio oganj želeći se našaliti sa mnom. No, nije bilo ni pepela ni nekog drugog traga vatre. Vjerojatno se radilo o kakvoj plinskoj kapici koja je gorjela u doticaju sa zrakom. Kako god, ja sam svog Posvećkara vidio (Balog 2011: 79).

3.13. Pintari

Pintari ili bačvari vezali su se uz vinogradarstvo koje je u 18. stoljeću bilo vrlo rašireno po Bilogori, iznosi Lovrenčević. Iz toga je razloga i pintarski zanat bio vrlo cijenjen. Kada je 1890. godine došla bolest vinove loze i uništila vinograde, nestalo je i pintara, a po selima je zamuknulo i lupanje čekićima – toliko karakteristično za njihov zanat (Lovrenčević 1970: 89). Iako je njih nestalo, narodu je u sjećanju ostalo njihovo lupanje koje je postepeno, iz nepoznatih razloga, postalo simbolom smrti – tko čuje lupanje pintara ili možda i vidi njih same, mora umrijeti za tri dana (isto: 89).

Jedne noći su naš deda dobežali doma z goric. Bili su v strahu kaj su komaj dihali. Koli njih su se si skupili i pitali ih kaj im se dogodilo. Da su došli k sebi, pripovedali su da su išli do jenog prijatela na Starinama i da su vre došli do Kalvarije i bilo je fajn kmično. Tu je bila jena stara klet za zrušiti i da su do nje došli,

videli su vu nje svetlo. Idu oni glet kaj to je – al su imali kaj i videt – puna klet pintarov! Jedni režejo doge, drugi hobljaju, nekoji pak nabijaju obruče na mertuke – vudiraju oni kaj se da, se naokol brenči od kladivcov... Deda so još rekli da su mam znali da to nemre biti i da se to ne bu dobro završilo – i zbilam za tri dana su hmrlji (Lovrenčević 1970: 89 prema kazivanju Ivana Zdelara¹⁹).

Slično je doživjela i jedna starica koja je išla gledati što lupa u njihovu štaglju. Dva je dana iz njega dopiralo udaranje čekićima i to tako glasno da nitko nije mogao po noći spavati. Na nagovor sina i susjeda ušla je starica u štagalj, ali je iz njeg istrčala vrišteći od straha – vidjela je u njemu pintare i jedan je od njih na nju prstom pokazao. Za tri dana bila je mrtva (usp. Lovrenčević 1970: 90 prema kazivanju Adama Remenarića).

S obzirom na to da su se pintari vezali uz vinogradarstvo, ne iznenađuje što se pojavljuju u bilogorskim predajama, a u podravskim ne. Ipak, s obzirom na to da Lovrenčević 1970. godine piše kako je pintara „nestalo 1800. godine zbog pojave bolesti vinove loze”, može se pretpostaviti kako ljudi za njih danas, 50 godina kasnije, više ne znaju.

3.14. Glođan i baba roga

Prema objašnjenju koje navodi Balog (2011), glođani bi značili isto što i kosturi. Glođa je u starim kajkavskim tekstovima i govorima izraz za kost, katkad i zglob (Balog 2011: 72). Iako Balog glođane opisuje u potpunosti različito od preostala dva izvora, ova etimologija ima uporište u svim proučavanim predajama zbog toga što se u predajama koje je proučavao Lovrenčević, kao i u predajama koje je proučavala Križanec-Beganović, glođani povezuju s kostima; iako se na bilogorskome području može pretpostaviti kako je naziv potekao i od glagola *glodati* koji se također najčešće koristi uz riječ *kosti*.

3.14.1. Fizički identitet glođana i babe roge

Glođan je nadnaravno biće, a u predajama koje je sakupio Lovrenčević, opisan je kao mračna, tamna sjena bez pravog ljudskog obliča koja ima velike iscerene zube, crne, duge dlakave ruke i prste s dugim, oštrim noktima. S druge strane, u predajama kojima se bavila Križanec-Beganović nema jasnih distributivnih podataka o glođanovu fizičkom identitetu – neki govore da se radi o sjeni, a neki kažu da je riječ o kakvoj životinji.

¹⁹ Prema njegovu kazivanju taj se događaj zbilo oko 1905. godine. Drugi dan je on išao na to mjesto, ali nikakve kljete tu nije bilo koja bi odgovarala djedovu opisu.

To je nagurava životinja visoka, ima roge... Opaka životinja! Dok je nekaj po tavanu išlo – to su glođani! A ono po tavanu ti ide maček i onu kuruzu pomiče. To se čuje, uh, jako, jer su one prsnice drvene bile (Križanec-Beganović 2015:42 prema kazivanju osobe iz mjesta Molve).

Prema distributivnim podacima iz predaja s obaju istraživanih područja, glođan se nalazi u mračnim i zaprašenim kutovima komora, podruma, tavana i slično i od tamo vreba zločestu i neposlušnu djecu. Prema analiziranim predajama, on zna koje dijete nije dobro – nanjuši ga, i ako se ono ne popravi, iz kuta ispruži svoju strašnu ruku, zgrabi ga i odvuče u mrak. Lovrenčević je prema kazivanju Nikole Filipovića zabilježio kako bi majke plašile djecu riječima – *ako ne budete dobri, doći će glođan pa će vam oglodati kosti!*

Ponekad, kako bi prijetnje bile uvjerljivije, dodaju i ovu priču:

Imala neka mati jako prokšenog sina. Nitko nije mogao s njime vladati, a bio to već fajn velik dečkić od svojija petnajst do šesnajst dogina. Bilo ljeto i mati mu rekla nek ode na tavan, nagrabi par vrijeća kukuruze i nek ih odnese dolje da i potlam odveze u mlin. Da, neće on ni čut – neg zavalu se on na parmi u sijeno pa zahrče. „El ti mene ne buš slušo, ne bojiš se? Ali čekaj već ti bu glođan oglodo kosti!” – dovikne mu mati sva ljuta i ode sama na tavan da nagrabi kukuruze. Grabi ona, ali iz parme vika. Viče i dreči sin kao da mu ko kožu dere. Potrči mati u parmi i kad ona gore na sijeno, a on leži ko mrtav – i sve mu noge oglodane! (Lovrenčević 1970: 92 prema kazivanju Milke Grubač 1950)

Baba roga (Baba Roga, babaroga) nadnaravno je biće čija je glavna uloga plašenje djece. Iako o njenu fizičku identitetu također nema puno distributivnih podataka, saznajemo da je to je visoka, suha žena, obučena u crne haljine. Živi u planini u staroj kolibici, a izlazi u sela kada dolazi po zločestu djecu (Lovrenčević 1970: 92). Baba roga dolazi na poziv: kad majka više ne može podnositi zloću svoje ili tuđe djece, treba samo uzviknuti – *neka te odnese baba roga!* – i ona će ga, kako se priča djeci, odmah odnijeti (isto: 92).

Uz glođana i babu rogu, kazivači Križanec-Beganović pamte i glođanbabu, čija je namjena također bila da plaši djecu, a prema distributivnim podacima koje predaje donose, fizički joj je identitet (i funkcija) jednak kao i glođanu – osoba/sjena iza vrata koja će napasti zločestu djecu. Osim ovih dvaju likova, spominju se i grebembabe, babaroge, železna baba te Krampus.

Potpuno drugačiju situaciju na podravskome terenu donosi Balog. U predajama njegovih kazivača glođani su proklete duše koje izlaze iz groba noć uoči Dušnoga dana. Osim glođana, tada izlaze i dušice²⁰. Glođani te noći lutaju selom u potrazi za grešnom dušom koja bi ih odmijenila u izdržavanju paklene kazne, love je lancima i odvlače u podzemlje (Balog 2011:

²⁰ Pogledati poglavlje *Dušice*.

72). Apotropejska sredstva u distributivnim podacima o glođanima u ovim su predajama „iscerene tikve u koje je postavljena svijeća” (isto: 72).

3.14.2. Glođan i baba roga kao plašiteljski likovi

Glođan i baba roga u pravilu ne pripadaju mitskim bićima / bićima iz demonoloških/mitskih predaja, odnosno bila bi rubna mitska bića zbog jednostavnoga razloga. Oni se ne pojavljuju na jednak način kao što se pojavljuju, primjerice, vile, vještice ili more – odrasli ne vjeruju u postojanje glođana ili babe roge, njihova je funkcija prvenstveno plašiteljska. To su likovi kojima odrasli plaše (neposlušnu) djecu.

Glavna je ženska predstavница plašiteljskih likova baba roga, a djecu plaši na području Hrvatske, Bosne i Hercegovine te Srbije (Rudan 2010: 671). Za takve je likove karakteristično to da se u predajama ne donose bogati opisi njihova fizičkoga identiteta – upravo u tome leži izvor njihove moći. „Plašiteljski likovi i jesu najmoćniji onda kada se o njima malo zna, odnosno onda kada je njihov fizički identitet neproziran u toj mjeri da ostavlja dovoljno praznog prostora za dječju maštovitu popunu” (isto: 671). Najčešće u kolektivnom sjećanju ostaje samo ime i konkretn(ij)a funkcija takvoga lika.

Rudan na temelju istraživana materijala izlučuje sljedeću podjelu plašiteljskih likova:

- 1) stvarni, zbiljski likovi koji se barem jednim dijelom onestvaruju u svojoj plašiteljskoj disciplinirajućoj ulozi, koji se onda dijele na:
 - a) životinjske: vuk, sova, ćuk ili kukuvija
 - b) profesionalne: policajci, doktori, dimnjačari ili konkretna osoba određenog statusa u zajednici
 - c) etnička skupina, ona kojom su plašili djecu na ovim područjima obično su Cigani, vjerojatno zbog nomadskog načina života, stalnog doticaja, ali i uloge stranca u zajednici, nepoznatog i Drugog
- 2) nestvarni likovi, odnosno likovi za koje su oni koji djecu njima plaše sigurni da ne postoje ili da ne djeluju na takav način kojim prijete djeci, primjerice: baba roga, Krampus, Glođan, Zujan, Stari, baba Ujda, baba Zeljavica, bau-bau, bučan...
- 3) tipovi demonološkopredajnog repertoara poput *orka* ili *mraka* koji onda mogu funkcionirati i kao plašiteljski likovi (Rudan 2010: 672).

Spominjući Krampusu, a imajući na umu pitanje koje postavlja Rudan (2010) govoreći o izvedbenom kontekstu demonoloških predaja – zašto su odrasli mislili da je priča o *štrigi* koja je naštetila nekome drugom strašnija od upozorenja da će upravo tebe uzeti *Stari* (u vreći ili bez nje) – donosim situaciju koju mi je ispričala majka. Naime, kada je ona bila vrlo mala (možda niži razredi osnovne škole) njena ju je majka plašila Krampusom. U jednoj je situaciji, kada je vani već pao mrak, susjeda došla obučena u krampusu – cvileći, zavijajući i lupajući lancima, uletjela je u njihovu kuću, a mama je osjetila strah kao nikada u životu. Kasnije, kada govori o tome, majka kaže kako nije sigurna što joj je bilo gore – strah od kojeg je mislila da će joj stati srce ili bakina izdaja jer u situaciji kada je moja majka kao dijete doživjela veliku traumu, njena joj majka nije bila podrška već se smijala sa strane (naravno, znajući da joj dijete nije u stvarnoj opasnosti). S ovom pričom na umu valja razmisliti o stvarnim granicama plašiteljskih likova – kada nestvarni likovi izlaze iz granica nestvarnosti i možemo li govoriti o nestvarnim likovima u situacijama u kojima svi sudionici događaja nisu upućeni da su likovi nestvarni?

3.15. Vještice

Ljudi su vještice viđali u raznim oblicima i stvarima. Lovrenčević piše kako se vjerovalo da se vještica može ukazati u liku raščupanoga nepoznatog psa koji se čovjeku umiljava oko nogu bez neke naročite potrebe, u mački koja sjedi negdje postrance i gleda u čeljade i ne da se poplašiti ni bacanjem ivera, kamena ili većeg komada drveta (Lovrenčević 1970: 85). Također, kad bi se u noći negdje u blizini začuo topot konja, vjerovalo se da vještice topoću nogama da bi navijestile dolazak nesreće. Isto se smatralo i kada bi se iznenada zalupila vrata ili začuo vjetar oko krova, zapucketao namještaj u sobi i slično (isto: 85).

Važno je spomenuti kako vračare i vještice nisu isto, ali se razlike i granice među njima često zastiru pa tako nije moguće zaključiti o kome se točno radi u sljedećim primjerima.

Neki je momak išao u prosidbu, ali bojao se da će ga djevojka odbiti. Vračara mu je preporučila: „Kad dođeš na prag kuće u kojoj ti je djevojka – neka netko iz tvoje pratnje ulovi mačka i neka ti ga baci na leđa, ali tako da ti se na leđima časak zaustavi i nek te malo ogrebe. Kako će se mačak na tebi zaustaviti, tako će se na tebi zaustaviti i djevojka” (Lovrenčević 1970: 86 prema kazivanju Save Margetića 1966).

Preporuka vračare djevojci koju nije volio momak Mile:

„Uzmi, djevojko, mrtvačku kost, očisti je i prošuplji te reci: *Kolko vidio, čuo i znao ovaj čija je kost – koliko vidio, čuo i znao moj Mile!* – Nikad više neće pogledati drugu curu” (Lovrenčević 1970: 86 prema kazivanju Save Margetića 1966).

U Podravini će stanovnici češće reći coprnica nego vještica, što se može objasniti velikim utjecajem njemačkog jezika (njem. *zaubern* – čarati). Križanec-Beganović navodi kako kazivačica objašnjava da se „pri njima” više kaže coprnica jer je *domaćije*, a vještica je pojam koji je kasnije došao „s televizije”.

Coprnice su bile žene iz susjedstva za koje se smatralo da namjerno čini zlo susjedu ili sumještaninu, a to se zlo najčešće odnosilo na krađu jaja, mlijeka ili bacanju uroka na krave i slično (Križanec-Beganović 2015: 12). Češće su to bile žene srednjih godina ili starije dobi koje su i izgledom odudarale od drugih – imale su veći nos, bez zuba, sraštenih obrva, pogled *u križ*, čudno odjevene... Moglo ih se prepoznati pomoću životinja, najčešće se spominju žabe koje je potrebno raniti (isto: 13).

Smatrali su da je žaba krastača lik određene coprnice. Da se ona pretvara u tu žabu krastaču. I nemoj tu žabu krastaču dirati... Navodno da je čovjek sa vilama probil tu žabu i ostavil ju je tak nek crkne. I da je onda jedna osoba bila točno tak, na tom mestu probodena, oboljela i tak je i umrla (Križanec-Beganović 2015: 14 prema kazivanju osobe iz Podravske Sesveta).

3.15.1. Način djelovanja vještica, raspoznavanje

Coprnice su svojim djelovanjem mogle učiniti sve – da se čovjek razboli, da ne može imati djecu, da krava prestane davati mlijeko, da zemlja prestane rađati, a mogle su i donijeti tuču i mraz, požar, svađu (Križanec-Beganović 2015: 16). Posebno su bile moćne uoči Jurjeva, a stanovnici su u to vrijeme ograde kitili glogovim trnjem, kao zaštitu (isto: 16).

U predajama koje je prikupio Lovrenčević najviše je podataka koji se odnose na oduzimanje mlijeka kravama. Vjerovalo se da vještice to rade pomoću soli, užeta i smotuljka s coprijama. Distributivni podaci u bilogorskim predajama kazuju kako je solju najlakše oduzeti kravi mlijeko. Predaje donose upute kako „treba pripaziti kojim se putem vraćaju krave s paše pa s jedne i druge strane tog puta prosipati soli. U roku od stri dana krave će presušiti” (Lovrenčević 1970: 88 prema kazivanju Mare Margetić).

Za vrijeme mlađaka vještica uzme podulje užu i priveže ga za stup ulaznih vrata s ulične strane. Pod užu stavi lonac ili dojaču i čini rukama pokrete kao da doji kravu koja se nalazi u staji. Neki ljudi koji su vješticu zatekli u tom poslu zaklinjali su se da su vidjeli kako mlijeko teče iz užeta (Lovrenčević 1970: 89 prema kazivanju Mije Kovača).

Zamotak s coprijama ima veliku magijsku moć. Pomoću njega može se ne samo uzeti kravi mlijeko nego učiniti da se ona i razboli pa i uquine. Zamotak obično sadrži nešto ljudskih i životinjskih dlaka, par koščica

ubijenog i skuhanog crnog mačka – koji je i inače važan element u radu vještice – te nekoliko osušenih biljaka. Sve se to zajedno naziva svetstvo ili vračtvo; to se zakopa pod prag staje ili u neki skriveni kut. Što je zamotak veći, djelovanje mu je jače (Lovrenčević 1970: 89 prema kazivanju Mande Markešić).

Za svoje su vradžbine vještice najčešće koristile otpatke od ljudi ili životinja (kosa, odrezani nokti, dlaka neke životinje, kosti), ali posuđene/ukradene predmete. Zato su ljudi bili posebno oprezni kod posuđivanja osobnih predmeta, a kosa s češlja ili odrezani nokti najčešće su se bacali u vatru, a ne u smeće (Križanec-Beganović 2015: 16).

Postoji i nekoliko predaja o tome kako prepoznati koja je žena vještica:

Tko hoće vidjeti koja je žena vještica, mora na Sv. Barbaru početi praviti tronožac i taj mora biti gotov do prvog zvona koje o Božiću zvoni na ponoćku. Tada ga treba ponijeti u crkvu i ispod kora stati na njega. Kad ponoćka započne sve će vještice okrenuti glave od oltara prema koru i sad se mogu prepoznati (Lovrenčević 1970: 89 prema kazivanju Jelice Špiranac r. Lovrenčević).

Kad žene doje krave, moraju dobro paziti kud će s krava pomokriti. Na tom, naime, mjestu na koje pada mokraća redovito stoji vještica koja smjera kako će toj kravi uzeti mlijeko – stoga treba odmah uzeti vile i zabosti ih na to mjesto. Sutradan valja samo pripaziti koja žena ima zavezanu nogu – to je ta vještica. Vidjeti ih može i onaj čovjek kome uspije pronaći lonac s mašću kojom se one mažu kad lete na svoje sastanke na Bilo nad Šandrovcem, pa na Kozje brdo i Trojglav. Do te masti i one same vrlo teško dolaze jer je moraju praviti od ljudske krvi, raznih trava i pasje masti (Lovrenčević 1970: 88 prema kazivanju Kate Kuntin).

3.15.2. Apotropeji

Od djelovanja coprnicica moglo se zaštititi određenim biljkama za koje se držalo da imaju odbijajuća svojstva – češnjak, lijeska, glog i slično. Također, djeci se pri rođenju stavljao crveni končić oko ruke kao zaštita od uroka, ljudi su općenito nosili razne amulete i nakit s ulogom apotropeja te zapise koji su sadržavali zaštite tekstove i formule, a izbjegavale su se rizične radnje i situacije kao što su putovanje u gluho doba noći, sušenje dječjeg rublja i pelena vani noću, a nije bilo dobro ni pričati petkom o coprnicama jer se smatralo da one tada sve čuju i znaju (usp. Križanec-Beganović 2015: 17).

U bilogorskim se predajama za obranu od vještica spominju podaci vezani uz pijetla: „dobro je da gazdarica na fašnjak zakolje pijetla, da se potom leđima okrene prema kući i preko nje – natraške – baci pijetlovu glavu” (Lovrenčević 1970: 89 prema kazivanju Miška Hampovčana). Od biljaka koje bi djelovale kao apotropeji ističe se češnjak – preporučuje se u džepu nositi glavicu češnjaka, i to od Pepelnice do Uskrsa (isto: 89). U predajama koje je

prikupio Balog apotropejsku ulogu ima i odijevanje komada odjeće naopako – „onda zlo kaj hoće na tebe hititi, opane na njo” (Balog 2011: 130 prema kazivanju kazivačice A).

3.16. Mōra

Mora bi bila najsličnija onome što danas tumačimo kao *paralizu sna*. U bilogorskim je predajama to ponekad osoba – možda i član obitelj ili dalji susjed – što noću siše dijete ili muči odraslog čovjeka teškim snovima, a ponekad je to crna bezlična masa, sjena ili pojava koju neki noću vide na prsima ili vratu usnula čovjeka (Lovrenčević 1970: 94). U Podravini je mora žensko biće koje noću napada ljude i guši ih dok spavaju. To je najčešće stvarna osoba čiji duh noću izlazi iz tijela i napada čovjeka (Križanec-Beganović 2015: 31). Vidi se izrazita sličnost između more i coprnice – poneki ih izjednačuju, a pojavljuje se i podatak kako je mora djevojka koja nakon udaje postaje coprnica (isto: 31).

3.16.1. Djelovanje more

Balog moru opisuje kao ženskog zloduha koji se provlači kroz ključanicu i sjeda čovjeku na prsa te izvlači iz njega životni dah kojim se hrani. Ono što se ne pojavljuje u podacima predaja koje su prikupljali Lovrenčević i Križanec-Beganović jest trag koji mora ostavlja na čovjeku – tragovi po licu ili tijelu – kada se čovjek zaleži, na licu ostaju tragovi pokrivača ili jastuka. Na području koje je Balog istraživao, za te se tragove i danas smatra da su to tragovi morina posjeta te kažu *Kaj te je Mora oblazila?* (Balog 2011: 84).

Čovjek kojega muči/siše mora baca se u snu, hvata se rukama za prsa i vrat, teško diše, a kad se probudi, govori kako je sanjao da ga nešto strašno davi ili da ga je nešto ganjalo preko brda. Čim se probudio, to nešto odmah je nestalo (Lovrenčević 1970: 94). Kad mora siše dijete, nateknu mu i pocrvene prsta, grozničavo je i nemirno, slabo jede, plače naoko bez razloga (isto: 94). U istraživanju koje je provela Križanec-Beganović, sugovornici navode kako mora može mučiti svakog čovjeka, pa čak i stoku, a najpodložnija su joj dojenčad, mala djeca, mlade djevojke i žene (pogotovo nakon poroda) te mladunčad životinja. Rudan navodi kako mora napada muškarce, žene, djecu, ali ne spominje napadanje životinja – osim u dijelu kada navodi kako mora uzima mlijeko dojilji, a životinji to radi štriga (usp. Rudan 2016: 249).

Većina sugovornika koji su doživjeli noćni posjet more navode kako ju nisu vidjeli, već samo osjetili njezinu težinu i gušenje, a zabilježeno je da je i zamišljaju kao zlokobnu ženu

raspuštene duge kose (Lovrenčević 1970: 94). Navodi se i svjedočanstvo iz Drnja – iz more izlazi noću oko 1–1:30 zao duh, lik s jako koščatim nogama, dugim nosom i jako dlakav i može se provući kroz ključanicu, a može se javiti i u obliku psa, konja, ptice i vile (isto).

3.16.2. Apotropeji

Predaje koje je prikupio Lovrenčević donose distributivne podatke kako mora ulazi u kuću samo kroz vrata, stoga ne čudi da se svi apotropejski postupci odnose na crtanje/pisanje po vratima.

...zato treba na njima napisati morską nogu od pet ili šest listova, tj. nacrtati na njima pentagram ili heksagram. Uspješnije djeluju ako se nacrtā crvenom bojom negoli ugljenom ili samo olovkom. Pri tome se mora paziti da se preko jedne crte ne prelazi dva puta, a početak i završetak crteža treba pažljivo spojiti kako bi izgledalo da je znak nacrtan jednom neprekinutom crtom. Dok heksagram mora imati krakove oštrih vrhova, kod pentagrama mogu biti i zaobljeni (Lovrenčević 1970: 94).

Od apotropejskih sredstava spominju se i češnjak, crveni končić oko ruke ili odjeća odjevena naopačke. Kad mora siše dijete, djetetu se namažu prsa češnjakom, a nekoliko češnjeva stavi se ispod pelena. Mora ne podnosi taj miris i izbjegavat će već i samu kuću (Lovrenčević 1970: 94 prema kazivanju Eve Jakupčević). Dobro je uz to još i zabosti dvije viljuške jednu u drugu i objesiti na kvaku kućnih vrata, a iznad njih napisati kredom: „Mora moma, nema Marice doma”. Dobro je djetetu i naopako obući košuljicu ili muški prsluk (isto: 94).

U predajama koje je prikupila Križanec-Beganović donose se distributivni podaci o apotropejskim postupcima koji se odnose na to kako žena nakon poroda treba što manje boraviti izvan zatvorenog prostora svoga doma, a dojenačke pelene i odjeća nikako ne smiju ostati izvan kuće po mraku (Križanec-Beganović 2015: 33). Kao apotropejsko sredstvo navodi se blagoslovljena voda i krunica, a nešto stariji zapisi navode da bi ljudi prije crtali „tintenom olovkom na prsima lik kao pauka i ona se više nikad ne vraća” (isto). Također se spominje i crtanje križa na čelu ili nošenje češnjaka ili hrena kao zaštite (isto: 33).

Za razliku od bilogorskih i podravskih apotropeja, u istarskim se predajama navodi i basma kao verbalni apotropej (Rudan 2016: 252). U proučavanim se trima izvorima ne navodi ni zatvaranje more u bocu, što se također pojavljuje u istarskim predajama koje je analizirala Rudan (2016: 258).

3.17. Vragovi

U bilogorskim predajama vragovi su nadnaravna bića koja su tijelom i visinom slična ljudima, ali imaju rogove, kopita i rep. Može ih se susresti u močvarnoj livadi, na putu, na križanju, u blizini groblja, šume i slično. Uglavnom izbjegavaju posvećene prostore kao što su groblja i crkve, ali u crkvu smiju ući kada dođu iskušavati vjernike – najvažniji im je zadatak odvrćati ljude od vjere i zapisati ih potom u svoju knjigu jer svi zapisani sigurno idu u pakao (Lovrenčević 1970: 93).

Za razliku od Lovrenčevićevih kazivača, kazivači Križanec-Beganović navode samo jednog vraga. Pojavljuju se i nazivi *đavao*, *sotona*, ali su ipak češći *nečastivi*, *nečisti*. Često se opisuju kao rogata i repata bića s kopitima, nešto slično jarcu. U nekim se predajama javlja kao demon s rogovima na glavi, velikim repom i dugim crvenim jezikom te životinjskim nogama s kopitima i paklenim ognjem koji plamti iz trbuha – u liku koji nalikuje krampusu, pa sugovornici često poistovjećuju ta dva lika (usp. Križanec-Beganović 2015: 52). Ipak, krampus je najčešće biće koje se veže uz svetog Nikolu, pa ih ta distinkcija razdvaja.

Crni je bil, imal je roge velike, a repa dugoga crnoga i hodal je na zadnjim nogama. Panđe je imal, ne imal ruke. To se podrazumijeva kao kopita neka. Nije mu niš nego se svaki čas podal na drugome mestu (Križanec-Beganović 2015: 52 prema kazivanju osobe iz Podravske Sesveta).

3.17.1. Borbe čovjeka i vraga

Prema distributivnim podacima u predajama koje je prikupio Lovrenčević, vragovi su vrlo jaki, a posebno je zanimljiva borba s ljudima. Naime, ako čovjek jednom udari vraga, vrag gubi snagu. Ipak, ako ga udari dvaput, vragu se snaga vraća, a udari li ga i treći put – vrag je pobjednik. Zato iskusni „jakote” udare vraga samo jednom i odlaze (Lovrenčević 1970: 93 prema kazivanju Nikole Kovačevića). Vragovi su lakovjerni, prema ljudima se uglavnom odnose dobrohotno i spremni su na šalu. Boje se križa, svete vode i krunice, a ratuju s „babama i popovima i pri tom uvijek budu pobijedeni” (Lovrenčević 1970: 95).

U Podravske Sesvetama kazivači se sjećaju priče o čovjeku koji se borio s vragom, a spasio ga je vjeran pas, ali čovjek nakon tog susreta više nikada nije bio onaj stari:

To je bil slučaj onog lovca koji se je s vragom srel na mostu. A bil je strašno hrabar. I sva sreća da je imal takvog psa, takvog ratobornoga jer bi ga vrag samog svladao. Strgao bi ga. A ovaj je bio strašna mužina. On je pucao u tog vraga. Dva put je opalio, a ovaj ne pada i ide k njemu. I da mu je taj onda rekao da se zahvali psu da je živ. To su se kresile oči nekakve krvave, to je strašna borba bila. On je posle mesec dana ležal u

krevetu u temperaturi i rekel je da više nikad u krivolov nejde. To je bila mesečina ko dan dok se je on s ovim srel. Inače su tog čoveka Nebojan zvali – taj se ničega nije bojao. Ali iza toga vele da Nebojana nisi ni na štenge van nisi mogel dobiti da mesec gleda. On je potpuno snagu zgubil posle te borbe (Križanec-Beganović 2015: 49 prema kazivanju osobe iz Podravske Sesvete).

3.18. Mrak

Mrak je zloduh koji se noću javlja po putovima i stazama, ali zna doći i u dvorišta. U jednom dijelu bilogorskih sela smatra se da izgleda kao odrastao čovjek. Od njega češće stradavaju žene nego muškarci, ali oboje je moguće (Lovrenčević 1970: 96). U Podravini je mrak jedno od posebno opasnih demonskih bića. Najčešće nije ljudskog lika, a u mnogim se zapisima ističe kako ovo biće može uzeti oblik neke životinje – magarca, psa, mačke, ovce itd., koja se može smanjivati i povećavati pri susretu s čovjekom (Križanec-Beganović 2015: 42). Ipak je najčešće prepoznat kao ogromna bezoblična mrlja koja otima ljude, a posebno je opasan za roditelje i novorođenčad (isto: 42). Kada se pojavljuje u ljudskome obličju, najčešće je opisan kao odrastao muškarac sa šeširom velika oboda koji ostavlja modrice na svojim žrtvama.

Rekli su najviše da je to muškarac – to je bil mrak. S velikim šeširom, velikim brkima i bradom. Onda je znal doći na san ak si mu se neka zameril, kaj ja znam. Pa je znal kaj si mel crnjavke po sebi. *Mrak se zščipal* se reklo (Križanec-Beganović 2015: 42 prema kazivanju osobe iz mjesta Molve).

Balog ga također spominje, doduše pod imenom Mrakula, ali samo u obliku predaje kojom se djeca poslije Pozdravljenja (večernji zvon za Anđeo Gospodnji) tjeraju u kuću, pa ih se tako plaši da ne ostaju vani ili u gostima (Balog 2011: 92).

3.18.1. Djelovanje mraka

Kada žena izađe noću do bunara ili do staje, može nagaziti na mrak i tada će dobiti vrućicu, groznicu, a može i umrijeti ako joj ne pomogne neka vračara svojim *coprijama* (Lovrenčević 1970: 96 prema kazivanju Save Margetića). Kad muškarac *ima* mrak, smušen je, ne zna što govori ni što radi, hoda okolo bez cilja, stoga ga treba dobro čuvati da ne padne u bunar ili kako drugačije ne strada (Lovrenčević 1970: 96 prema kazivanju Mande Markešić).

Kazivači predaja koje je prikupio Balog navode kako Mrakula dolazi po djecu, siše krv ženama (pogotovo ako su trudne), a apotropejska sredstva koja navode distributivni podaci u predajama jesu češnjak ili križ (Balog 2011: 92).

Od verbalnih se apotropeja u bilogorskim predajama navodi sljedeća basma:

Dobro je prije sunčeva „počitka” otići na potok koji brzo teče i reći:

Mrak se ženi
mračica se udaje.
Niti si se sa mnom rodio,
niti si sa mnom ushodio
niti sa mnom živiš.

(Lovrenčević 1970: 97 prema kazivanju Ljubice Jagetić)

3.19. Zemaljski duh

Zemaljski duh nadnaravno je biće koje se pojavljuje u bilogorskim predajama, a Balog i Križanec-Beganović u svojim ga istraživanjima ne pronalaze. Prema distributivnim podacima vezanima uz njegov fizički identitet izgleda poput patuljka s bradom, a to mu je i drugi naziv. Pojavljuje se u rudnicima, zapuštenim jamama i slično, držeći lampaš u ruci (Lovrenčević 1970: 97). Zna se pojaviti i u liku inženjera, tehničara ili pomoćnika u poslu. Iznenada se pojavi uz rudara i s njime radi kao i svaki drugi – ali ako ga rudar pozdravi ili nagovori, dogodit će mu se nesreća (isto: 97). Ako se pravi kao da ga ne primjećuje, sve će sretno proći (Lovrenčević 1970: 97 prema kazivanju Nikole Filipovića). U starim jamama često se iz dubine čuje sitan topot njegovih koraka, a gdje se pojavi, zarušava se zemlja stoga rudari na takva mjesta stavljaju drveni križ i tim putem više nitko ne prolazi (Lovrenčević 1970: 97 prema kazivanju Ivana Henca).

3.20. Vodenjak

U predajama koje prenosi Lovrenčević, postoji nekoliko vrsta vodenjaka. Kao što mu i ime kaže, nalazi se uglavnom u vodi, živi u viru. Vir je dublje mjesto u potoku. Virovi Česme, Bjelovacke i Ilove obiluju ribom te je okolni stanovnici love, a ljeti su se u njima i kupali (Lovrenčević 1970: 97). Ponekad bi se dogodilo da se u viru utopi dijete ili odrastao čovjek, a za takve se slučajeve vjerovalo da je kriv vodenjak jer je povukao neoprezna kupača k sebi na dno. Osim toga, neopreznju se ribaru može dogoditi da mu vodenjak sputa noge i tada ga povuče na dno (isto).

Distributivni podaci vezani uz fizički identitet vodenjaka kazuju kako vodenjak izvan vode izgleda kao odrastao čovjek, obučen u svakidašnje odijelo. Kad na sebi ima *gospodsko odijelo*,

ono je zelene boje, a u ruci ima štap kojim vrši čarolije (isto: 97). Kad se nalazi u vodi, posve je gol, a tijelo mu je zelene boje, obraslo sivim ili zelenim dlakama (isto).

Dravski ftopenik ili dravska neman bilo bi biće koje je u predajama koje donosi Križanec-Beganović najbližnje vodenjaku. On točno u podne otima djevice s polja blizu Drave.

Ne znam jel znate onu priču o dravskom ftopeniku? Ne znam točan slijed, ali znam da se negdje oko polne nije smelo biti blizu Drave jer tada ta dravska neman izlazi van i pokupi toga koji je tam v polne i zeme ga sobom. Ta dravska neman se pretvara u labudove da bi što više ljudi privlekla k sebi (Križanec-Beganović 2015: 56 prema kazivanju osobe iz mjesta Molve).

Sljedeća predaja donosi podatke o njegovu fizičkom identitetu:

Čuo sam za dravskog ftopenika. To je popularno sjevernije od Koprivnice. To je nekakvo biće koje živi kraj vode, u vodi i uzimalo djevice kaj rade u polju. Čudno je kaj se to ne događa po noći već po danu i to točno u podne. Ne znam jel ih ubijao ili.. kaj je kasnije s njima radio. Nestale bi uglavnom ak bi same ostale raditi u polju i došlo je podne. Većina tih polja je uz rijeku. (...) Oblik je ljudski, međutim čini mi se da je od šiblja i grana. Likom je bio čovjek, ali nije imao kožu već je bio od šiblja (isto).

3.20.1. Vodeni čovjek

Vodenjaku je vrlo sličan vodeni čovjek koji također potapa djecu i ljude kao i on. Distributivni podaci o fizičkom identitetu ovoga bića kazuju kako se vodeni čovjek, kad se nalazi u vodi, nimalo ne razlikuje od vodenjaka, a kad je izvan vode – sličan je običnome čovjeku, a na glavi ima veliki šešir vrlo široka oboda i tad je vjesnik nesreće (Lovrenčević 1970: 98).

Išo jedan čovjek po nekom poslu svom kumu u drugo selo. Obavio on tamo što je namislio i već pod noć krenuo kući. Kum ga je ispratio do križanja – tu su se pozdravili i ovaj krene sam dalje. Kum ostane još jedan čas na križanju i pogleda za njim – gleda i prečudit se ne more. Čovjek je otišo sam, a sad je nuz njega išo još netko – i to baš vodeni čovjek. Prepozno ga je po šeširu koji je bio velik ko *protak*.²¹ Vikne mu on nek se požuri – al ovaj je već odmaknuo i nije ga čuo. Za dan-dva čuje kum da je tome čovjeku krepala krava zato što je s njime išo vodeni čovjek (Lovrenčević 1970: 98 prema kazivanju Andrije Grbačića 1964).

²¹ Protak je veliko rešeto promjera 60–70 cm u kom se čisti – rešeta – grah i drugo krupnije sjemenje.

3.20.2. Astermant

Treća vrsta vodenjaka koju navodi Lovrenčević prema istraženim predajama jest potopljenik ili astermant. Po obliku i funkciji identičan je ostalim vodenjacima, a od njih se razlikuje tek kad je na kopnu – tada izgleda kao malen, u zeleno obučen dječak sa šiljastom kapičom na glavi (Lovrenčević 1970: 99).

O njemu govori jedan nesretan slučaj koji se zbio u ljetu 1963. na potoku Bjelovackoj kod Bjelovara. Neki je dječak naglavce skočio u jedan vir. U vodi je udario glavom i slomio hrptenjaču. Prenijeli su ga još živa kući i kad se osvijestio, rekao je da je u vodi udario u nešto zeleno. Cijeli je kraj mislio da je udario u vodenjaka koji ga je na to mjesto namamio i dočekaao (Lovrenčević 1970: 99 prema kazivanju Ivana Barešića).

Od svih navedenih bića, za vodenjaka sam i ja čula. Budući da cijeloga života živim u naselju koje je odmah uz spomenuti potok, prabaka me kao malu znala plašiti da ne idem preblizu vode kako ne bih upala u potok, onda će me vir progutati i vodenjak me neće pustiti van. To je bilo najkasnije oko 2002. godine.

3.20.3. Vodeni duhovi

Balog u svome djelu *Hrvatska bajoslovlja* donosi čitavo poglavlje koje se bavi vodenim duhovima. Prvo biće koje navodi jest Vodenjak. Vodenjaci su duhovi vodenih dubina gdje s vilama Vodenkinjama, svojim ženama, ljubomorno čuvaju svoja kraljevstva riba, školjaka i rakova (Balog 2011: 200). Kada Vodenjak utopi čovjeka, čovjek postaje njegov sluga, a Vodenjak nesretnikovu dušu čuva u kakvom glinenom vrču (isto).

Vodenkinje su puno opasnije od Vodenjaka. O njima nema puno distributivnih podataka, ali kazivači predaja koje je prikupljao Balog navode kako su to zelene, sablasne, ružne žene koje se mogu pretvoriti i u ljepotice, ali samo da bi svom gospodaru pribavile nove sluge – žrtve utapanja (Balog 2011: 200).

Nakon Vodenjaka i Vodenkinje, Balog opisuje i Vutoplenika/Ftoplenika/Tuplenika. Za razliku od Lovrenčevića i Križanec-Beganović, predaje koje je prikupio Balog Vutoplenika opisuje kao žrtvu, a ne kao prijetnju. U ovom je slučaju Vutoplenik Vodenjakov sluga, osoba koju je Vodenjak povukao sebi i zarobio mu dušu u glinenome vrču. Vutoplenikom se može postati ako se osoba kupa zorom ili u sumrak, osobito je zabranjeno kupati se za vrijeme popodnevnog angelusa (kada crkveno zvono tuče dvanaestu uru novoga dana), a zabranjeno/opasno je i kupanje u mjestima obraslima vodenim biljem (Balog 2011: 208).

3.21. Kućna zmija / hižna kača

Vjerovanje u kućnu zmiju ili *hižnu kaču* u Podravini je vezano uz kult predaka i uz vjerovanja u zagrobni život duše (Križanec-Beganović 2015: 36), iako Balog ovo biće svrstava u kategoriju kućnih duhova (*hižni neduhi*). Ona se u prikupljenoj građi karakterizira kao zaštitnica kuće i ukućana koje štiti od nesreće te se zbog toga ne smije ubijati. Nalazi se negdje u kući, najčešće ispod poda u glavnoj prostoriji i bijele je boje (isto: 36). Pojedini su ljudi znali više o njima, a pričalo se da su mogli i upravljati njima pomoću posebnih molitvi za zmije:

Ona je znala te posebne molitve, nije mi nikad rekla nit sam ja tražio to od nje. Ona je znala sve to točno po redosljedu. Ona je bila negdje 1915. ili 1916. godine rođena. Jedna je čuda znala, ali nije dala da je snimam, da ne bu ona kad umre i tam i tu na zemlji. A kaj je o zmijama znala... Rekla mi je jedno pravilo da svaki čovjek, bil dovre naravi ili loše, ima svoju zmiju. Vi to ne vidite, za svakoga to nije vidljivo. Pital sam kakve su to zmije pa je rekla da je to nekaj nepojmljivoga. (...) Rekla je da je neki ljudi u srcu imaju. Zločesti zločestu zmiju, dobri ljudi dobru zmiju (Križanec-Beganović 2015: 36 prema kazivanju osobe iz Podravske Sesveta).

3.22. Bela žena

Bela žena u Podravini je poznata kao nositeljica najava o lošim događajima, a Balog ju kategorizira kao duha poslanja (*neduhi poslanja*). Odjevena je u bijelo, ne vidi joj se lice, ima bijelu maramu preko sebe, u rukama prekrštenima na prsima drži raspelo (Križanec-Beganović 2015: 44). Balog prema distributivnim podacima u predajama koje je proučavao navodi kako je visoka oko dva metra, bez lica. Ponekad samo stoji, a ponekad se sablasno kreće. U opisima u kojima se navodi da se kreće, kreće se tako da ne dodiruje tlo – lebdi iznad zemlje. U nekim se kazivanjima navodi kako jaše bijelog konja, a viđena je i da na njemu izlazi iz groba (Križanec-Beganović 2015: 44 prema kazivanju osobe iz mjesta Molve). Glavno joj je obilježje da njeno ukazanje ljudima nagovještava loše događaje – smrt, rat i slično.

Vrml nam je sin. Bil je 26 godin star... Idemo mi na more, ja, moj unuk (njegov sin T.) i moja žena. I tu na Molve pred farofom sreli mi jednu žensku. Imala je belu bluzu, belu suknju i bele lasi do tuj – bele. I crnoga lajbca. I velim ženi: *Znaš kaj, još smo se dobro dovozili. Idemo domaj! Ako to nekaj ne bu dobro. – Ti navek u neke scoprije veruješ!* A rekel je moj joče negda ako si se s ženom srel, vrni se doma, obavil ne buš nikaj. Al ovo je bila posebna baba. Raspletenu belu kosu, pred farofom na Molve. I mi otišli na more. I ja, nekaj me je vleklo doma v petak. Ne znam kaj. I došel ja domaj, a sin je vmrl navečer. Vmrl! S čista mira (Križanec-Beganović 2015: 44 prema kazivanju osobe iz Gornje Šume).

Neki izjavljaju kako je posljednji put viđena 1989. godine na ždalskom groblju, kada su je vidjeli mnogi i kada je nagovijestila Domovinski rat (Križanec-Beganović 2015: 44 prema kazivanju osobe iz mjesta Molve).

3.23. Pesoglavec

Pesoglavec je najčešće prepoznata lokalna varijanta imena nakaze ljudskog lika i pseće glave, a poznat je i pod nazivima *pasoglavac*, *pasjan*, *pesjak*, *songlav* i slično (Križanec-Beganović 2015: 56). Prijašnja vjerovanja ovo biće opisuju kao čovjeka sa psećom glavom, čovjeka s jednim okom na glavi ili kao pojavu koja ima čovječje tijelo s četirima nogama, dok mu je glava pseća s jednim okom na vrhu glave (isto: 56).

Suvremeno istraživanje u Podravini daje podatke koji se mogu podijeliti u dvije skupine. Prvu skupinu čine izjave sugovornika koji izraz *pesoglavec* vezuju uz ćelave, ljude obrijane glave ili jako kratko ošišane kose:

To sam čula taj izraz i to smo se mi znali častit s njime. To je obično bilo dijete koje je friško pošišano ili je pošišano na nulu (Križanec-Beganović 2015: 56 prema kazivanju osobe iz Đurđevca).

Drugoj skupini pripadaju izjave vezane uz predaje o prodorima azijskih konjaničkih naroda u periodu „prije Turcev”; pojam *pesoglavca* vezuju uz drugačiji, čudnovat izgled pridošlica (Križanec-Beganović 2015: 56).

To su bilo ovi Avari kaj su došli sa sjevera. Došli su svi zarašćeni, a naši ljudi nisu bili takvi pa su rekli da su pesoglavci (Križanec-Beganović 2015: 56 prema kazivanju osobe iz Molvi).²²

Kod nas je vjerovanje da su dolazili ljudi s jedim okom, a to su Mongoli u stvari bili, kose oči i ovo ono... (Križanec-Beganović 2015: 56 prema kazivanju osobe iz Virja).

Balog pesoglavce također povezuje s provalom Tatara, a jedan od njegovih kazivača opisuje izgled i navike tih bića:

Pesoglavci imali su samo jeno joko na čelu. Jeli su samo ženske cecke sirove. Deli so je samo pod rit i malo stopili. Negda je bil rat. Si so bili otišli, samo je jedan ostal... (Balog 2011: 182 prema Ivančan 1998: 32).

²² Kazivanje osobe iz mjesta Molve, 2015. godina.

4. Iz današnje perspektive

Budući da je ovaj rad nastao tijekom pandemije koronavirusa, nije bilo standardnih mogućnosti za obilazak kazivača i istraživanje na terenu. Ipak, kontaktirala sam jednoga kazivača za predaje Podravine i jednu kazivačicu za predaje Bilogore. Budući da su oboje relativno mlađi kazivači (1990. i 1982. godišće), zanimao me njihov dojam o tome koliko mladi danas znaju za navedena mitska bića.

Nikola Cik rođen je 1990. godine u Đurđevcu – a i danas tamo živi i radi. Magistar povijesti s velikim interesom za etnologiju, zaposlenik Gradskoga muzeja u Koprivnici govori kako je vrlo rano počeo čitati radove o narodnim vjеровanjima pa je tako dolazio do podataka o nekim od nabrojanih bića. Ipak, može se dosta jasno sjetiti onih bića za koje je čuo u obiteljskome krugu, odnosno usmenom predajom. To su vedi, vile, coprnice, glođan, baba roga, grebembaba, vrag, pesoglavac. Smatra kako mladi danas znaju za jedan dio mitskih bića u koja su vjerovali njihovi preci jer su za njih mogli čuti upravo u djetinjstvu od starijih, pogotovo djedova i baka ili pradjedova ili prabaka. Misli da je to samo manji dio cijelog korpusa mitskih bića i da u njima prevladavaju neka univerzalna kao što su coprnice, duhovi, krampus (vrag) i vile. Tu bi bio odgovor i na pitanje jesu li ova bića „nestala” – smatra da nisu. Misli da danas mladi (kao i svi drugi) mnogo lakše i češće mogu čuti o mitskim bićima ili pojavama u koja su vjerovali njihovi preci zahvaljujući objavljenim radovima, izložbama, katalogima, internetskim stranicama i portalima. Koliko mu je poznato, mnogi mladi vidjeli su izložbu o vjеровanjima u nadnaravna bića u Podravini i tada su čuli za mnoga od tih bića. Ističe da svatko od mlađih generacija zna za coprnice, vile i vrage, te da su u djetinjstvu čuli za krampusa, babarogu ili grebembabu.

Romana Kovačić rođena je 1982. godine u Velikom Trojstvu pored Bjelovara. Napisala je dvije bajke (od planiranih četiriju – prema četirima godišnjim dobima) na temu bilogorske mitologije, a zovu se *Bilogorska čarolija: Prinčeva staza* i *Bilogorska mitologija: Vilenjsko igrišće*. Na pisanje ju je potaknula činjenica da je htjela spasiti od zaborava naša mitološka bića. Tijekom istraživanja je i sama koristila Lovrenčevićev članak, ali i materijale Gordane Marte Matunci do koje, nažalost, nisam uspjela doći. Prema svojim dojmovima s promocija, Kovačić ističe kako se glođani, vedi, vile i coprnice opet spominju u dječjem jeziku. Zanimljiva je i činjenica da se u Dječjem vrtiću Veliko Trojstvo jedna dječja skupina zove Vile i Vedi.

Osim ovih službenih kazivača, u razgovoru s prijateljima, kada bih pričala o tome da pišem diplomski rad o ovoj temi, bilo je nekoliko zanimljivih situacija. Prijatelj je rekao kako je čuo za babu rogu, ali da ga Glođan podsjeća na Groždana – bubu koja se skriva u kukuruzima, koprivama i kojekakvom draču, a navečer se pretvara u čudovište koje plaši djecu. Prijatelja su ovom pričom plašile njegove bake u djetinjstvu. Osim Groždana, prvi put sam čula i za vile perjanice – vile koje su povezane uz običaj sipanja. Kada žena dođe kući iz rodilišta, navečer se održava slavlje i cijelo se dvorište zasipa perjem. Tu noć bi po tome perju do dječjeg krevetića došle vile i blagoslovile dijete. Također je jedan prijatelj čuo za babu rogu, a samoinicijativno spomenuo i *svjećare* – „kao neka bića koja su noću išla i svijetlila po livadama”.

5. Zaključak

Možemo primijetiti kako područje Bilogore i Podravine većinski dijeli slična mitska bića koja se pojavljuju u njihovim predajama. To nije iznenađujuće s obzirom na to da se radi o područjima koja su geografski bliska i u određenoj su mjeri imala zajedničku povijest. Ipak, ne čudi da sva bića nisu identična, odnosno da se na jednome području javljaju neka bića kojih na drugome području nema.

Sve to valja promatrati imajući na umu činjenicu da se ova usporedba radila ponajviše na djelima Zvonimira Lovrenčevića, Danijele Križanec-Beganović i Vida Baloga – Lovrenčević je opisivao stanje 1970. godine, Balog do 2011, a Križanec-Beganović opisivala je stanje 2014/15.

Po svemu sudeći, vjerovanja u mitska bića iz predaja danas su svakako manja, ali sigurna sam da ne možemo reći kako su u potpunosti nestala, odnosno – i dalje su dio, kako je vidljivo iz zadnjeg poglavlja, usmeno-komunikacijskih, ali i kulturnih i institucijskih (vrtići, škole) kazivačkih situacija.

6. Literatura

1. Allport, G. 1947. *The Psychology of Rumor*. New York: Holt.
2. Balog, V. 2011. *Hrvatska bajoslovlja*. Zagreb: AGM.
3. Bernheim, E. 1920. *Einleitung in der Geschichtswissenschaft*. Berlin: Walter der Gruyter.
4. Blehr, O. 1965. *Noen synspunkter på analysen av folketrofertellingen*. Oslo: Universitetets Etnografiske Museum.
5. Bošković-Stulli, M. 1997. *Usmene pripovijetke i predaje*. Zagreb: Matica hrvatska.
6. Botica, S. 2013. *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
7. Dragić, M. 2008. *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.
8. Hodne, B. 1973. *Personalhistoriske sagn. En studie i kildeverdi*. Oslo: Universitetsforlaget.
9. Jovanović, V. 2016. *Folkloristički aspekti lika suđenica u usmenim predajama*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
10. Križanec-Beganović, D. 2015. *Čarobna družba: vjerovanja u nadnaravna bića u Podravini*. Zagreb: Etnografski muzej Zagreb.
11. Lovrenčević, Z. 1970. Mitološke predaje Bilo-gore. *Narodna umjetnost* 7, 1: 71-99.
12. Lozica, I. 2002. Dva demona: orko i macić. U: *Poganska baština*. Zagreb: Golden marketing.

13. Lüthi, M. 1966. Aspekte des Marchens und der Sage. U: *Germanisch-Romanische Monatsschrift* 16: 337-350.
14. Marks, Lj. 1996. *Stilografija usmene proze suvremenih zapisa*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
15. Rudan, E. 2016. *Vile s Učke*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
16. Rudan, E. 2012. Strah na dvije razine: likovi kojih se plaše odrasli i likovi kojima odrasli plaše djecu. U: *Peti hrvatski slavistički kongres : zbornik radova*. Rijeka: Filozofski fakultet Rijeka, 669-676.
17. Rudan, E. 2018. Temelji žanra: konstituiranje predaje. U: *Predaja: temelji žanra*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 19-45.
18. Tangherlini, T. 2018. „Dogodilo se to nedaleko odavde...” : pregled teorije i karakterizacije predaje. U: *Predaja: temelji žanra*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 371-393.
19. HE = *Hrvatska enciklopedija*. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48932> [pregled 11. 6. 2021].

7. Sažetak

Mitska bića u predajama Bilogore i Podravine

Zastanemo li na trenutak i promislimo, možemo zaključiti kako je usmena književnost isprepletena s čovjekom od početka njegova života. Priče su nešto jedinstveno za ljudski rod. Vjerujem da smo gotovo svi kao mali slušali bake, djedove, mame ili koje druge članove zajednice kako pripovijedaju neke verzije bajki braće Grimm ili kakve priče koje su čuli od svojih predaka, a na kraju krajeva, i priče koje su sami na mjestu izmišljali. Priče, bajke, predaje otpočetak bivaju posrednicima u komunikaciji između odraslih i djece. Stoga ne iznenađuje što se pričama zapravo stalno vraćamo.

Usmena se književnost može podijeliti na liriku, epiku, dramu, retoriku, jednostavne oblike i brojne tipove pripadajućih i podređenih književnih vrsta i rubnih usmenoknjiževnih oblika. Svaki se od rodova i vrsta klasificira na svoje podvrste, a nerijetko se međusobno isprepliću. Iako se u početku činilo kako je gotovo neizbježno definirati poetiku predaje bez da je se stavi u opreku s poetikom bajke, pedesetih i šezdesetih godina dvadesetog stoljeća znanstvenici su počeli proučavati predaju iz šire perspektive, pritom uključujući razmatranja konteksta i izvedbe. Kada govorimo o definiciji predaje, najviše je književnih pristupa, a najčešće se promatraju aspekti oblika predaje u odnosu na druge tipove usmenih narativa.

U ovome se radu donosi pregled mitskih bića s područja Bilogore i Podravine. Pregled se ponajviše temelji na djelu *Mitološka bića Bilogore* Zvonimira Lovrenčevića, na knjizi *Hrvatska bajoslovlja* Vida Baloga te na knjizi *Čarobna družba: vjerovanja u nadnaravna bića u Podravini* Danijele Križanec-Beganović. S obzirom na to da nakon Lovrenčevićeva djela nije postojalo zabilježeno istraživanje mitskih bića na bilogorskome području, ovaj rad otvara mogućnosti za dodatna, opsežnija istraživanja koja se mogu provesti na ovome području i za kojima, kao što je vidljivo u radu, postoji potreba.

8. Abstract

Mythical creatures in the oral tradition of Bilogora and Podravina

If we stop for a moment and think about it, we can conclude that oral tradition is intertwined with us since the beginning of our lives. Stories are unique to mankind. I believe that as children we have all listened to our grandmothers, grandfathers, mothers or others retelling the Grimm tales, stories they have heard from their ancestors, or even stories they made up on the spot. Stories, fairytales and traditions are mediators in communication between adults and children. Therefore, it's not at all surprising that we always come back to stories.

Oral literature can be subdivided into lyric, epic, drama, rhetoric, simple forms and other numerous types of literary forms as well as fringe literary and oral forms. Each of the forms and kinds are subdivided to their subtypes, which are often intertwined. Even though in the beginning it seemed inevitable that poetry of tradition is defined without comparing it to poetry of the fairytale, in the '50s and '60s of the last century experts began to look at tradition as a part of the bigger picture, taking context and performing into account. When talking about the definition of tradition, most numerous are literary forms, and most studied are aspects of type of performing in relation to other types of oral narratives.

Since there is no widely accepted term that would encompass traditions that are thematically related to supernatural beings and phenomena, in this paper a dual term of demonological/mythical tradition is used – demonological due to it's predominant use in newer papers, and mythical due to the focus of this paper which is mythical beings.

This paper provides an overview of mythical beings from the areas of Bilogora and Podravina. Overview is mostly based on the books „Mitološka bića Bilo-gore“ by Zvonimir Lovrenčević, „Hrvatska bajoslovlja“ by Vid Balog and „Čarobna družba: vjerovanja u nadnaravna bića u Podravini“ by Danijela Križanec-Beganović. Considering the fact that after Lovrenčević's book there is no further research of mythological beings in Bilogora area, this paper opens the possibility of further, more detailed research that can be done, and are needed, in this area.